

МАТЁҚУБ ҚЎШЖОНОВ

КЎНГИЛДА
ҚОЛИБ КЕТГАН
ГАПЛАР

Мақолалар

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2006

Атоқли узбек адиби Мусо Тошмухаммад угли Ойбек XX асрнинг забардаст ижодкорларидан бири эди. У ўз шеърляти, йирик насрий асарлари билан ўзбек бадий тафаккурининг ривожига салмоқли ҳисса қўшди, китоблари жаҳоннинг кўплаб тилларида босилиб чиқди.

Истиқлолдан сунг адиб ижодига янгича қарашлар ўртага ташлана бошланди. Академик Матёқуб Қушжонов ушбу муъжаз рисоласида қарийб олтмиш йил мобайнида Ойбек ижоди борасида олиб борган илмий кузатишларига қайта назар ташлайди, уз даврида мафкура тазйиқи ёки бошқа сабаблар билан айтилмай қолган янгича фикрларини баён этади. Бу фикр-мулоҳазалар Ойбек ижоди ҳали купдан-куп янги тадқиқотлар учун манба булишини кўрсатади.

Қ 98

Қушжонов Матёқуб.

Кўнгилда қолиб кетган гаплар: Мақолалар./Матёқуб Қушжонов; – Т.: Маънавият, 2006. – 48 б.

ББК 84 (5У)6

К 4702620204–10
М25(05)–06

© «Маънавият», 2006

ИШТИЁҚ

Баъзан инсон бор-йўғи ярим соатни қандай ўтказишни ўйлаб, дилтанглик қилади. Энди ярим аср бунинг олдида қанча давр эканини кўз олдингизга келтиринг. Эллик йил ҳам-ку гиз этиб ўтар-кетар. Лекин бир йигит умричалик даврни садоқат ва сабр-тоқат билан бир буюк ёзувчининг ижодини эринмай ўрганишга бағишлаш айтишгагина осон, холос.

Замон ўзгаряпти. Бундан кейин бир тадқиқотчининг севган адабига яна шундай содиқлиги қачон юз ёзришини тасаввурга келтирсак, академик Матёқуб Қўшжоновнинг Мусо Тошмуҳаммад ўгли Ойбек ҳаёти ва ижоди тадқиқи борасидаги кўп йиллик фаолияти қанчалар катта аҳамиятга эга экани ойдинлашади...

Бу устоз олимнинг Ойбек ҳақидаги янги мақолалардан иборат тўплами қўлёзмасини ўқиб ёзилган мулоҳазалар ана шу сўзлар билан бошланган эди. Уч-тўрт варақлик бу материал тайёр бўлгани заҳоти бир нусхасини «Маънавият» нашриётига етказиб, иккинчисини уйга олиб кетдим. Мақсад бамайлихотир телефон орқали ўзларига уни ўқиб бериш эди.

Янгамиз домланинг одатдаги даволаниш учун касалхонага ётганларини айтдилар. У кишидан ваъда бажарилгани, матн нашриётга топширилганини домлага етказишни сўрадим.

Орада меҳнат таътили ўтди. Югур-югурлар билан кўришга ҳам ўтолмабман. Эртага – иш бошланган кунни биринчи бўлиб шу чала қолган юмушни амалга ошираман, яъни мақолани телефон орқали ўқиб бераман, деб ният қилиб турганимда бир дўстимиз таъзияда кўринмаганимни айтиб қолди...

Ҳаётлари чоғларида ёзилган нарса хотира тарзида чоп этилиши тушимга ҳам кирмаган экан. Инсон ҳаётининг капалак умрига қиёсланиши бежиз эмас-да.

...Ўтган асрнинг 70-йиллари ўрталаридан 80-йиллари ўрталарига қадар Матёқуб Қўшжонов Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳозирги Алишер Навоий номидаги Тил ва

адабиёт институтини бошқардилар. Ўша йиллари домла қисқартириш баҳонасида иш бермайдиган анча ходимлардан қутулиб, биз – бир гуруҳ ёш адабиётшунос ва тилшуносларни ёппасига ишга қабул қилган эдилар.

Сувон Мелиев, Зухриддин Исомиддинов, Нусратуллоҳ Жумахўжа, Маматқул Жўраев, Акиф Багиров, Алимулла Ҳабибуллаев, Раҳматулла Баракаев, Мирзааҳмад Олимов ва бошқа адабиётшунослар шу даврда илмий тадқиқот майдонига кириб келган.

Шу ўн йил мобайнида институтда неча йиллардан бери ниҳоясига етмай ётган ишлар яқун топди. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати», «Русча-ўзбекча луғат», «Ўзбек тили грамматикаси», «Адабиёт назарияси» икки жилдликлари, беш жилдлик «Ўзбек адабиёти тарихи», Ойбек, Фафур Ғулом, Ҳамид Олимжоннинг кўп жилдлик мукамал асарлари ва бошқа жиддий-жиддий илмий китоблар нашр юзини кўрди. Академия шаҳарчасида бу илмий даргоҳ учун янги етти қаватли бино қад ростлади. Институт биринчи категорияга ўтказилди (илмий ходимлар ойлигига 20 фоиз кўшилди). Амалда Тил ва адабиёт институти ўзбек филологиясининг марказига айланди. Буларнинг бари бевосита раҳбарнинг ташаббуси, ҳаракати, фидойилиги, талабчанлиги ҳосиласи эди.

Директоримизнинг: «Адабиётшунос кунига камида бир варақ ёзиши керак!» – деган қатъий шиорлари бор эди. Бу ўзлари доим амал қиладиган жиддий қатъият эди. Ўша йилларнинг газета-журналларини варақласангиз, кўрасиз – устоз энг фаол мунаққидлардан бири эдилар. Биз у кишига ҳавас қилар эдик.

Энг муҳими, илм аҳли бу олимни ҳақиқий ойбекшунос сифатида яхши танир эди. Номзодлик диссертациясини ҳам Ойбек ижоди асосида ёзганларини билар эдик.

Адабиётшунос қандай ижодкор бўлиши керак?

Бу савол, бир қарашда, жуда сийқа, умумий бўлиб туюлиши мумкин. Лекин, аслида, жиддий, ўйлантирадиган, ўринли савол. Албатта, адабиётнинг даргоҳи – жуда кенг. Жаҳон сўз санъатининг, лоақал, энг машҳур асарларини ўқиб, «ҳазм қилиш» ҳам – ҳар кимга насиб этавермайдиган улкан ҳажмдаги меҳнат. Шунинг учун аксар адабиётшунослар тадқиқотчи сифатида кўпинча бир йирик қаламкаш ижодига ихтисослашади.

Бунинг тадқиқотчини тор дунёга солиб қўйиш хавфи ҳам йўқ эмас, албатта. Бироқ, яхшилиги шундаки, у адабиётнинг хусусиятларини бир сўз устаси мисолида чуқур ва атрофлича билади, ижод қонуниятлари, шахс ва қалам, ижодкор ва давр муносабатларини муайян адабий ашё мисолида кузатиш имконига эга. Бу эса бошқа адиблар, бўлак давр, ўзга адабиёт хусусиятларини ўрганиш ёки кузатиш учун жуда-жуда қул келади. Чунки унда тайёр қолиплар, аниқ нуқтаи назарлар, бадиий асарга баҳо бериш мезонлари шаклланган. Буларнинг ҳаммаси кейин жуда иш беради.

Шу маънода устознинг ўзлари кўпгина ўзбек, айрим жаҳон адабиёти вакиллари ижодини таҳлил қилаётганларида «Ойбекнинг дурдона асарлари ўлчов намунаси сифатида» кўз олдидарида турганини қайд этганлари бежиз эмас.

Қўлингиздаги тўплам домланинг кейинги йилларда Ойбек ҳақида ёзган мақолаларидан жамланган. Уларда муаллиф Ойбек шахси ва ижодига баҳо беришда ҳам, асарларни ғоявий-мафкуравий жиҳатдан таҳлил қилишда ҳам янги йўл тутди, яъни ўзини тамоман эркин сезади. Шунинг учун илгариги китобларида айтилмаган, имкони бўлмагани учун атайлаб четлаб ўтилган айрим масалаларга ойдинлик киритади.

Бу мақолаларга хос энг муҳим фазилатлардан бири — қиёс. Бу асар билан асар, давр билан давр, жанр билан жанр, ёзувчи билан ёзувчи, ҳатто, ўзининг аввалги фикрлари билан ҳозирги мулоҳаза-хулосалари ўртасида кечадиган солиштиришлар тарзида кечади.

Масалан, «Қутлуг қон» билан «Навоий» — бир қаламдан чиққан. Ёзилиш даври ҳам бир-бирига жуда яқин. Лекин ўзаро кескин фарқ қиладиган даврлар қаламга олинган, йўналишлари ҳам — ҳар хил. Қиёс тадқиқотчига шундай тафовутлар зимнидаги яқинликларни илғаш имконини беради. «Қутлуг қон»да адиб ижод қилиб турган давр руҳи, ғояси қанчалар акс этганини ҳис қилиш, тушуниш осон. Бироқ «Навоий»да ҳам зимдан муаллифнинг урушга қарши нафратини илғаб олиш учун чинакам адабиётшуносга хос зукколик зарур.

Шўро замони тугади. Унга тамоман тескари бўлган янги тузум барпо этишга киришдик. Очиғи, аксарият тасаввур, қараш, нуқтаи назарларнинг оёғи осмондан келди. Бу, ўз-

Ўзидан, ўша даврда ҳукмрон мафкура исканжаси ёки камида таъсирида ёзилган бадий асарларга муносабатда ҳам кўринди.

Бу борада кўп тамойиллар кўзга ташланди. Эски асарларнинг янги замондаги айрим талқинларида тадқиқотчининг қайси маконда туриб фикр юритаётганини ҳам сезмай қоласан. Чунки бундайларнинг онг-тафаккури қотиб қолган, уларнинг янгилана олмаслиги аниқ. Баъзилар эса осонгина бир қутбдан иккинчисига лип этиб ўтди-қўйди. Масалан, шўро адабиётшунослиги Ойбекнинг «Қутлуғ қон»идаги Мирзакаримбой тимсолини эксплуататор синф вакили сифатида салбий бўёқлар билан таҳлил ва талқин этган бўлса, энди уни «тадбиркор, уддабуррон, келажакни кўра билган бой» сифатида кўрсата бошладик. Бу қараш тарафдорлари Ойбекнинг ўзи билан ҳисоблашиб ҳам ўтирмади.

Матёқуб Қўшжонов унақа шошма-шошарлик билан мулоҳаза юритадиганлардан эмас эди. .

Тадқиқотчи учун Ойбекнинг ҳаёт ҳақиқатига садоқати — бирламчи. Роман ҳар қанча ўша замон мафкураси таъсирида ёзилган бўлса ҳам, ёзувчидаги айнан ана шу — ҳаётни реал тасвирлаш ақидасига содиқлик тадқиқотчига бу асарни бугуннинг кўзи билан қараб таҳлил этиш имконини берган. Бу таҳлилларга асосан эса Мирзакаримбойнинг бойликка берилган шахсларга хос очкўзлик, номардлик, раҳмсизлик ва бошқа «хурмачақилиқлари»дан ҳам кўз юмилмайди, унинг тадбиркорликлари ҳам ҳаққоният билан кўрсатилади.

Ҳатто, олим баъзан бу тимсолни бугунги бойларимизга қиёслайди ҳам. Қизиқки, бу муқояса натижаси Мирзакаримбойни оқилроқ қилиб қўяди: «Мирзакаримбой пул йиғади, бойлик орттиради, бироқ бу бойликни у ишга солишга одатланган. Ё савдо қилиб, пул ундиради, ё бирор-бир ишлаб чиқаришга сарф қилиб, маблағини айлантиради. Бугунги пулдорларимиз эса уй қуриш билан банд. Уларни бирикки қаватли эмас, балки уч-тўрт қаватли иморатлар қизиқтиради. Одатда уларнинг аксарият қисми ишлатилмайди, яъни иқтисодчилар тили билан айтганда, «ўлик капитал». Бунинг ўрнига, халқ истеъмоли учун зарур бирор нарса ишлаб чиқаришга сарф қилиш унинг хаёлига келавермайди. Мирзакаримбой типидagi бойлар эса бу хилдаги ўлик капитални сақлашдан ўзини тияди. Шу маънода бо-

йиб, халққа хизмат қилиш йўлларини билиш керакка ўхшайди. Масалан, оиласи икки-уч кишидан иборат бўлган пулдор учун тўрт қаватли иморатнинг зарурлигига менинг ақлим етавермайди. Бунинг ўрнига бирор кичик корхона қуриб, уни ишга солиб, айтайлик, михми, гугуртми ёки озиқ-овқат турими ишлаб чиқарса, халққа, жамиятга кўпроқ фойдаси тегмасмиди?!»

Матёқуб Қўшжонов тўқсонга яқинлашиб қолган эдилар. Иккинчи жаҳон уруши жанглирида «пишиб», кейин ўзларидан ўн ёшлар кичик талабалар (масалан, Озод Шарафиддиновлар) билан ҳозирги Ўзбекистон миллий университетида таълим олганлар. Биринчи мақолалари чиққанда ёшлари ўттиз билан қирқнинг ўрталарида эди. Албатта, кечроқ оила қурганлар ҳам.

Буларнинг бари — ҳаётга кучли иштиёқнинг кўринишлари.

Матёқуб Қўшжоновдек урушда қон кечиб, кейин ҳам олтмиш йилга яқин ижод билан мунтазам шуғулланган отахонларни кўриб, бу фақат ҳаётгагина эмас, шу билан бирга адабиётга, демакки, ижодга, гўзалликка иштиёқнинг ҳам меваси бўлса керак, деб ўйлайман.

Шунинг учун ҳам элликдан ўтиб-ўтмай «қаридим» дегувчиларни, очиғи, жиним суймайди. Ҳаётнинг умр, хусусан, тарих олдида амалда майда-чуйда ҳисобланмиш турмуш ташвишларини ғам ўрнида қабул қилиб, ёшлайин юрагини чангаллаб юрганларни ҳам ёқтиргим келмайди. Замоннинг ўзгарганини баҳона қилиб, ҳаётнинг арзимас неъматларига қаламини алмаштирганларга муносабат-ку — тайин.

Суфийлар ҳақидаги тазкираларда бир ажиб қоида бор. Ҳар бир шайхдан қолган энг муҳим ҳаётий-фалсафий хулоса берилади. Абдураҳмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс...»ида ҳам, Алишер Навоийнинг шу асар таржимаси тарзида айрим қўшимчалар билан яратилган «Насойим ул-муҳаббат...»ида ҳам бунинг ёрқин намуналарини кўрамыз. Матёқуб Қўшжоновдан эшитганим шундай ҳикматлар борки, улар бир умр кўнгилда муҳрланиб қолган:

«Отам меҳнаткаш одам эди. Бир гал бирга ўчоқ қуришганмиз. «Лойни шундай ургин, деворга шундай маҳкам ёпишсинки!..» — деган. Бу ўгитга ҳозиргача амал қиламан: қаламкашнинг лойи — жумла. Шундай «уриш» керакки,

уни ҳеч ким — валломат муҳаррир ҳам жойидан кўчириб ололмасин!..»

«Сиз — ёшлар вақтнинг қадрига етмайсизлар. Ҳаммамиз шу — олтиндан қиммат неъматнинг кўпини беҳудага сарфлаб юборганимизни кеч англаймиз».

«Тақриз — танқидчиликнинг онаси. У муайянликка, аниқ асар, китоб ҳақида туғилган мулоҳазаларни тартибга солишга ўргатади».

«Адабий жараёнга аралашмаган, у билан бирга юрмаган адабиётшунос ҳаётдан узилади, китобхонни унутиб қўяди, унинг дилига йўл тополмайди».

«Қаламкашнинг икки ёвуз душмани бор: бири — ароқ, иккинчиси — аёлларга ўчлик. Истеъдодни шу иккиси хароб қилади».

Энг муҳими, домла ҳаётини тажрибаларидан келиб чиққан бу хулосаларига қатъий амал қилар эдилар».

Уруш жангчи онгига, истаимизми-йўқми, ўлим даҳшатини муҳрлаб ташлайди. Ўлимдан бошқаси эса ҳеч бўлиб қолади. Инсоннинг биргина имконияти бор — қўлидан келгани қадар ўлимни узоқлаштириш. Узоқлаштирганда ҳам — охирига нафасгача фойдали меҳнат қобилиятини сақлаган ҳолда узоқлаштириш.

Матёқуб Қўшжонов учун меҳнат ва ижод умрни узайтиришнинг энг мақбул йўли бўлиб хизмат қилгани ҳам юксак даражадаги иштиёқнинг ҳосиласи эмасми?!

Султонмурод ОЛИМ

ШАХСИЯТИ – ИБРАТ, ИЖОДИ – САБОҚ

Ўйлаб кўрсам Ойбек ижодининг таҳлили билан шуғулланиб, у одам билан мулоқот боғлаганимга 50 йилдан кўпроқ вақт ўтибди. Шу давр ичида Ойбекнинг улуғ шахс сифатида барча олижаноб хислатлари билан танишдим. Унинг юқори савияда яратилган асарларини таҳлил қилиб завқландим ва эстетик жиҳатдан ўз илмий қарашларимни мустаҳкамладим. Бу жиҳатлари билан у улуғ сиймога дуч келганимдан, у билан ҳамнафас бўлиб, ҳамфикр бўлганимдан ўзимни бахтиёр деб биламан. Назаримда омад дегани шу бўлса керакда. Чунки, бундай бахтга ҳамма ҳам муяссар бўлавермайди. Шахс сифатида Ойбек бетакрор, улуғ сиймо эди. Унинг феъли кенг, хатти-ҳаракатлари вазмин, фақат бетоблиги учун эмас, балки табиатан у камгап одам эди. Бундай дейишга менинг асосим бор. Чунки мен уни бетоб бўлиб тилдан қолиши йилларидан билар эдим. Урушдан кейинги йилларда, яъни 40-йилларнинг иккинчи ярмида, ҳали Ойбек соғлиқ жиҳатдан шикастланмаган даврларда унинг суҳбатида бўлганман. Унинг фикрни дона-дона сўзлар билан аниқ ифодалашларини ўша пайтлардаёқ сезганман ва англаб олганман. Кейинги учратишларимда унга хос бу хислатлар яна ҳам ойдинлашиб борди. Мен Ойбекка нисбатан ўзимни шу даражада яқин тутдимки, у бетоб бўлиб гапларни, сўзларни тўла ифода қила олмаган пайтларда ҳам мен унинг назаридан, ҳаракатларидан нима демоқчи эканлигини осонгина англаб олардим.

Ойбек шахс сифатида кўп жиҳатидан менга ибрат бўлди. У ўз фикр ва мулоҳазаларини кўп ўйлаб ўтирмасдан ўртага ташлайверадиган одам эмас эди. Бу ўринда у ниҳоятда вазмин эди. Халқнинг «Етти ўлчаб бир кес» деган мақоли гўё Ойбек хислатларига қараб айтилгандек сезиларди менга. Одамларга муносабатда ҳам Ойбек ҳақиқий инсон сифатида кўзга ташланарди. Кўчаларда юрган пайтларда унинг қўли доим кўксида эди. Адибнинг уйига ижодкор, ёзувчи, шо-

ирлар, илм аҳли кўп келиб турарди. Улар билан муомалада ҳам Ойбек ўта маданиятли шахс сифатида кўзга ташланарди. Бирор етар-етмасчилик ёки бирор камчилик юзасидан жаҳли чиқиб, фиғони фалакка кўтарилган пайтларини ҳеч Ойбекда кузатган эмасман. Бир нарсага доим мен қойил қолардим. Ойбек ҳузурига келган ҳар бир кимса билан очиқ чеҳра, очиқ кўнгил билан суҳбат қура оларди. Меҳмон каттами, кичикми, ким бўлишидан қатъи назар, кўчагача чиқариб, қўли кўксида турган ҳолда кузатиб қоларди.

Барча бу жиҳатлари билан Ойбек мен учун ибрат ҳисобланган улуг сиймо эди.

Ойбекнинг ижоди ҳақида кўпгина мақолалар, китоблар эълон қилганман. Бугун китоб жавонимга қарасам Ойбек ижодига бағишланган бешта китоб эълон қилибман. Шулардан учтаси рус тилида, биттаси Москвада икки марта нашр қилинган.

Менинг адабиётшунос сифатида қалам тебратаётганимга 50 йилдан кўпроқ вақт бўлди. Мана шу йиллар ичида мен кўпгина ёзувчиларнинг ижодини таҳлил қилдим. Айрим ҳолларда жаҳон адабиётидан қиёсий таҳлил қилдим. Барча ҳолларда Ойбекнинг дурдона асарлари ўлчов намунаси сифатида мен учун намоён бўлди. Бирор асар ёки ижодкор ҳақида фикр юритмоқчи бўлсам Ойбекнинг асарлари кўз олдимда туради. Ҳар бир таҳрир қилинадиган асарнинг қиммати мен учун Ойбек асарларининг қиёсида пайдо бўладигандек кўринарди. Ҳа, худди шу маънода у мен учун унинг асарлари ўлчов эди.

Бугун ўйлаб кўрсангиз Ойбек XX аср адабиётида бутун бир давр, муҳим бир босқич эканлигини аниқлайсиз. Бу давр 30-йилларнинг охири ва 40—50—60-йиллардан иборат. Ойбек мана шу давр ичида тинимсиз равишда изланди, ишлади ва адабиётимиз тараққиёти йўлида йирик-йирик асарлар битди. У яратган шеър ва поэмалар, учта роман ва қиссалар фақат ўша давр адабиётининг ютуғи эмас, балки ижод тажрибаси сифатида, бутун бир мактаб сифатида шакллланган ижодий биография сифатида ёшларга сабоқ бўлиб хизмат қилди. XX асрнинг иккинчи ярмида ижод қилган қайси бир ёзувчини олманг, уларнинг ижодини Ойбек меъросидан ажралган ҳолда тушуниш қийин бўлар эди. Ҳам тарихий, ҳам замонавий мавзуда қатор романлар яратган

Одил Ёқубовнинг ижодига назар ташлайсизми, худди шу йуналишда асарлар битган Пиримқул Қодировнинг роман ва қиссаларига назар ташлайсизми, уларда Ойбек мактабининг таъсирини ҳис қилиш қийин эмас. Бу менинг фикрим фақат тилга олинган иккита ёзувчигагина эмас, балки ХХ асрнинг иккинчи ярмида ижод қилган барча ёзувчи ва шoirларнинг адабиётимиз тараққиётига қўшган ҳиссаларига ҳам тегишлидир.

Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Ойбекнинг 20 жилддан иборат академик нашрини эълон қилди. Бу нашр Ойбекнинг барча асарларини қамраб олади. Бу нашрни варақласангиз Ойбек ХХ аср ўзбек адабиёти тараққиётига қай даражада улўф ва беқиёс ҳисса қўшганини англайсиз.

Вазирлар Маҳкамасининг Ойбекнинг 100 йиллик юбилейини нишонлаш ҳақидаги қарорида айтилганидек, Ойбекнинг кенг куламли ижодини тарғиб қилиш ва унинг юз йиллик юбилей муносабати билан қатор тадбирларни утказиш «ёш авлод қалбида Ватанга муҳаббат ва садоқат, аждодларимизнинг маънавий мероси билан фахрланиш ва ифтихор туйғуларини юксалтиришда» катта хизмат қилиши шубҳасиздир.

Ойбек агар ҳаёт бўлганида 2005 йилда 100 ёшга кирган бўларди. Ахир 100 га кириб ундан ҳам ошиб яшаётган одамлар бор-ку оламда!

Ойбек бутун ҳаётини Республикамизда адабиёт ва илм тараққиётига бағишлаган ва бу соҳада ўз куч-қудратини аямасдан ишга солган, шу йўлдан бориб кўп машаққатларни бошидан ўтказган, кўпгина дард ва аламли кунларни кўрган улўф сиймодир! Ойбек номи халқ онгига шу даражада сингиб кетдики, каттаю кичик бу ном айтилганида унинг ким эканлигини билмасдан туришини тасаввур қилиб бўлмайди. Шу маънода у бутун бир аср, яъни ХХ асрнинг йирик арбоби эди, назаримизда. Туғилган чақалоқларнинг камида юздан бири Ойбек номи билан аталади. Ойбек, Отабек адабиётимиздан кўчиб, халқ орасига кенг тарқалганлигининг нишонасидир бу. Иккинчи жиҳатдан ўзбек халқининг бадий ижодга қай даражада яқин эканлигининг белгиси эмасмикин бу ҳол?!

Ойбекнинг ёш пайтларига тегишли бир ривоят бор: ёш,

назаримда 4–5 ёшлик пайтларида бирор юмуш сабаб бўлиб, ойиси билан томга чиқади. Маълумки, у пайтларда томнинг усти сомон сувоқ билан сувалган бўлиб, ясси ва текис бўлган. Ўшанда осмон мусаффо бўлиб, ой ўзининг саховатли нури-ни ерга сочиб чарақлаб турган экан. Тасаввур қилиш мумкин, ердагига нисбатан томда яна ҳам чароғон кўринган ойни кўриб бола ҳайратларга тушган.

– Ойи, ойи! Менга шу ойни олиб беринг! – деган экан Ойбек – ёш бола.

Шундан маълумки, бўлажак адиб ёшлигидан бошлаб гўзаллик шайдоси бўлган. Бу ҳол унга таҳаллус танлашда ҳам қўл келгани шубҳасиз. Оддий, маънодор сўз – Ойбек!

Ойбек шундай улуғ ижодкорларданки, у нисбатан қисқа умрининг бир лаҳзасини ҳам бекорга ўтказмаган. Ёшлигидан илм негизларини эгаллашга ҳаракат қилган. Ўша вақтда савод, илм учун зарур бўлган китобларни топиб ўқиган, ўрганган ва ҳар биридан ўзига керакли хулосалар чиқарган. Шундай бўлиши ўз-ўзидан маълум. Қарийб ўспиринлик чоғларидан бошлаб шеъроят машқига берилган.

Бугун алоҳида таъкидлаш керак бўлган бир масала бор. Бу шундан иборатки, 30-йилларда мафкуравий тазйиқ ўта кучайган бўлиб, энди туғилиб вояга интилаётган ўзбек романнавислиги қаттиқ шикастланди. Биринчи ўзбек романнависи қамоққа олиниб, тоталитар мафкура қурбонига айланди. Унинг машҳур романлари «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» қатағон қилинди. Ҳатто шу даражага бориб етдики, кимнингки қўлида ёки уйида «Ўткан кунлар» ёхуд «Меҳробдан чаён» кўзга ташланиб қоладиган бўлса, ҳеч қандай сўроқсиз ҳибсга олинаврган, озодликдан тўла маҳрум қилинаверадиган бўлди. Шу қаторида Чўлпон ҳам ҳибсга олиниб, унинг «Кеча ва кундуз» романи ҳам мафкуравий жиҳатдан зарарли асарлар қаторига киритилди. Ўша даврнинг машҳур романларидан бири бўлмиш А. Қаҳҳорнинг «Сароб» романи ҳам қатағонга учради. Шундай ҳолат рўй бердики, роман ёзиб уни китобхонга тақдим қилиш ўта хатарли ишдек кўринадиган бўлди. Маълум бир давр давомида ижодкорлар бу ишга қўл уришга қўрқиши табиий ҳол бўлиб қолди. Бу йирик жанр майдонидаги бир неча йиллик жимликдан кейин Ойбекнинг «Кутлуғ қон» романи чоп этилиб, китобхонлар қўлига теғди. Бу ҳол мусаф-

фо осмонда момақалди роқнинг гулдуросидек тасаввур қолдирди китобхонларда. Табиий, китобнинг майдонга келиши осон бўлмади. Қатор муҳокама, мунозаралар ташкил қилиниб, муаллиф номига танқидий фикрлар ҳам айтилди. Бу фикрларнинг бир қисми матбуот саҳифаларида ҳам кўзга ташланди. Романда маиший манзараларнинг кўплиги ва Россия инқилобчиларининг образлари асар тўқимасига тўлалигича киритилмагани танқид қилувчиларнинг асосий даъвоси эди. Бироқ оддий китобхон бу янги романни зўр иштиёқ ва қизиқиш билан ўқий бошлади. Китоб қўлдан қўлга ўтди. Кенг тарқалди, нусха жиҳатдан ҳам у етарли даражада чоп этилди. Бу романнинг пайдо бўлиши шу жиҳатдан муҳим эдики, бутун бир йирик жанрнинг узилган занжири янгидан уланди. Ижодкорлар роман ёзавериш мумкин экан-да, деган хулосага келишди. Бу ҳол Ойбекка илҳом бағишлади. Унинг қалами тезкорлик билан ишга тушди. Ўткир фалсафий маънодаги шеърлари билан бир қаторда бир неча дostonлар яратилди. Адиб йилдан йилга ўсиб, куч ва ғайратга тўлиб борди. Шикастланган роман жанрининг тараққиётини яна ҳам мустаҳкамлаш бурчи Ойбекнинг зиммасида эди. Адиб Иккинчи жаҳон урушининг айна авжига чиққан йиллари Алишер Навоий ҳаётини акс эттирадиган «Навоий» романи устида иш бошлади. Тасаввур қилиш мумкин. Адиб «Қутлуг қон»да тасвирланган воқеаларни болалик пайтларида ўз кўзлари билан кузатган бўлиши мумкин. Бироқ ўша пайтга нисбатан 500 йил олдин ўтган Алишер Навоий сиймоси билан боғлиқ воқеа ва ҳодисаларни топиб, бош сюжет ипига боғлаш осон иш эмас эди. Бунинг учун кутубхоналарда ёки китобсеварлар жавонларида чанг босиб ётган қўлёзмаларни обдан ўрганиш зарур эди. Ижод отига миниб олган Ойбек бу ишнинг уддасидан чиқа олди. Романнинг ёзилиши узоққа чўзилмади. Иккинчи жаҳон урушининг айна авжига чиққан йиллари асар чоп этилди. Тезкорлик билан роман рус тилида ҳам нашр қилинди. Роман Ойбекка янгидан-янги шуҳрат келтирди. Бу китоб ҳам қўлдан қўлга ўтиб ўқилди. Ўзбек ва рус китобхонлари орасида кенг тарқалди. Ўзбекистонда ва Россия матбуотида роман ҳақида мақолалар эълон қилиниб, унинг бор фазилатлари тарғиб қилинди. Ўша йиллардаёқ Ойбек бу роман учун собиқ СССРнинг

давлат мукофотига сазовор бўлди. Шунга қараганда ҳамма ишлар жойида бўлиб, роман жанрининг тараққиётига катта ҳисса қўшилган ҳисобланарди. Бироқ, кутилмаганда мафкуравий ҳолат ўзгарди. Марказий бошқармалар томонидан жиддий мафкуравий камчиликлар топилган бўлиб, ўша даврдаги зиёлиларнинг бир қисми — ёзувчилар, бастакорлар, ҳатто баъзи аниқ фанларнинг етук вакиллари қаттиқ танқид остига олинди. Маълум даражада тоталитар мафкуранинг 1937—38-йилдаги кирдикорлари янгитдан ишга тушгандек эди. Турли-туман тазйиқлар, матбуот ва нашриётларнинг қаттиқ назорат остига олиниши, айрим етук арбобларнинг ҳибсга олиниб, сургун қилиниши бошлаб юборилди. 50-йилларнинг бошларида навбат Ойбекка ҳам етиб келди. 1952 йили Ўзбекистон Марказқўми пленумида бир неча ёзувчилар қатори Ойбекнинг номи ҳам тилга олиниб, қаттиқ танқидга учради. Танқиднинг маъноси шунда эдики, «Ойбек гўё ўтмишни улуғлаяпти», яъни ўрта асрдаги феодал тузумга хос бўлган ҳаётни қўмсаяпти. «Навоий» романига нисбатан айtilган бу танқидий фикрлар тоталитар мафкура нуқтаи назаридан ўта жиддий ва хатарли ҳисобланарди. Шундай бир ҳолат юзага келдики, фақат «Навоий» романи қисмати эмас, балки роман муаллифининг ҳам ҳаёти қил устида тургандек бўлди. Воқеа Ойбекнинг қаттиқ бетоб бўлиб қолиши билан якунланди. Натижада куч-ғайратга тўлиб-тошган адиб узоқ муддатга сафдан чиқди, тилдан ажралди. Узоқ даволанишлар натижасида адибнинг онги, иш фаолияти қайта тикланган бўлса ҳам, бетобликнинг асорати унинг тили ва умумқийёфасида сезилиб турарди.

Бугун «Навоий» романига назар ташласак, унда заррача ҳам мафкуравий ғализлик борлигини англаш қийин. Романда адибнинг асосий мақсади улуғ шоир Алишер Навоийнинг кенг ва кўламли ижодида ўзига хос инсонпарварлик ғояларини очиб беришдан иборат эди. Ойбек шу вазифани аъло даражада бажаради.

Ўша давр нуқтаи назаридан қараганда ҳам, бугун «Навоий» романига назар ташласак ҳам асарнинг асосий конфликтлари бир томондан Алишер, иккинчи томондан Ҳусайн Бойқаро ва унинг атрофидаги айрим унсурлар орасидаги қарама-қаршиликларга боғлиқдир. Бу зиддиятларни Ойбек

тўла-тўкис акс эттириб берди. Бироқ, асл ҳақиқат бирмунча бошқача. Республикамизда етук навоийшунос профессор Абдуқодир Ҳайитметовнинг эътирофича, Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ораларидаги дустлик ришталари ута мустаҳкам бўлган. Аксар ҳолларда улар бир-бирларини тўғри тушунган. Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийнинг етук шоир бўлиб етишишига ҳайрихоҳлик билан қараган. Ҳатто мавжуд бўлган манбаларга қараганда, Ҳусайн Бойқаро шеърийятда ўзи ҳам саводхон бўлганлигидан Навоий асарларини таҳрир қилишга ўзини ҳуқуқли ҳисоблаган. Алишер Навоийнинг ҳар бир муваффақияти уни қувонтирган. Ҳатто Алишер Навоий улуғ «Хамса»ни битказиб, Ҳусайн Бойқарога тақдим қилганда, султон шу даражада хурсанд бўлган эканки, Навоийни оқ отга миндириб, отни егаклар саройни айланттирган экан. Навоийнинг ўлими Ҳусайн Бойқаро учун катта йўқотиш бўлган. Шу боисдан бўлса керак, мамлакатнинг султони бўлишига қарамасдан Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг жаноза маросимларини ўзи бошқарган ва шоир эшиги олдида бир неча кун ўтириб мотам маросимларининг иштирокчиси бўлган.

Булар ҳаммаси тарихий ҳақиқат. Ойбек тоғалитар мафкура талабларини яхши тушунган адиб бўлганидан бу воқеаларни асарга кирита олмаган. Борди-ю шоир ва султоннинг ораларидаги бу яқинлик роман саҳифаларида акс этган бўлса, асар билан ёруғ дунёни кўрмаган бўлар эди. Асарга бу воқеалар кириб қолгудек бўлса, бетоб бўлишига қарамасдан Ойбек Сибирнинг изғиринли гирдобида қолиб кетар ёхуд Абдулла Қодирий, Чўлпонлар қисмати яна бир гал такрорлангандай бўларди.

Ойбекнинг «Навоий» романи «Ўткан кунлар», «Кеча ва кундуз», «Сароб»лардан услуб жиҳатдан фарқ қилади. Бу роман ортиқча тўқималардан холи бўлиб, тарихан ҳаётда рўй берган аниқ маълумотларни тадқиқ қилган ҳолда ёзилган илмий романдир. Шу маънода «Навоий» ўзбек адабиётининг тарихида яратилган том маънодаги тарихий биографик романдир. Шу жиҳатлари билан «Навоий» ўзбек романчилигининг янги босқичи эди, деган хулосага келиш мумкин.

Шундай бўлса ҳам бу романнинг бадиий тўқимасида, юқорида қайд қилганимиздек, маълум даражада тўла

ҳақиқатни баён қилишда тоталитар мафқуранинг халал берган нуқталарини кўриш қийин эмас.

Ойбек ижодининг эволюцияси шундай бўлдики, адиб худди ўзига қўйиладиган тўхматларни олдиндан сезгандек, Иккинчи жаҳон уруши тугаши биланоқ замонавий мавзуда янги роман яратиш ҳаракатига тушди. Бу пайтлар Ойбек истеъдод сифатида камолотга эришган пайтлари эди. Шунга кўра роман тез суръатлар билан ёзилди, тўхтовсиз нашр қилинди. Гап адибнинг «Олтин водийдан шабадалар» номли романи хусусида кетяпти. Романда ўша даврга хос конфликтсизлик оқимининг таъсири сезилиб турарди. Шунга қарамасдан «Олтин водийдан шабадалар»нинг яратилиши адабиётнинг муҳим янгилиги сифатида қабул қилинди. Қўлма-қўл ўтиб, китобхонлар томонидан алоҳида қизиқиш билан ўқилди. Романга хос бўлган бу фазилатнинг сирлари ўша давр учун долзарб бўлган мавзунинг, яъни Иккинчи жаҳон урушида ғалабани қўлга киритиб, қайтиб келиб ижодий меҳнатга шўнғиган, ўз қишлоғини фаровон ҳаёт даражасига кўтариш учун бел боғлаган собиқ жангчи образининг танланишидагина эмас, балки роман матнида ойбекона жозибанинг акс этишидадир. Матнда жумлалар содда, ифодалар равон бўлиб, ўша давр китобхонининг дид ва талабларини ҳисобга олинганлигидадир. Шу фазилатлари билан «Олтин водийдан шабадалар»ни ўқиган китобхон мафкура талаби асосида йўл қўйилган айрим камчиликларни инобатга олаверишни ҳам эп кўрмади.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги адабий муҳитга нисбатан расмий доираларнинг ўз «талаб»лари бор эди. Улардан бири «инқилобий» мавзунини чуқурроқ таҳлил қилиш ва шу асосда асарлар яратиш адабиёт олдида турган муҳим вазибалардан бири ҳисобланарди. Эндиликда биз тасаввур қилган «инқилоб» сўзининг маъноси ўзгариб, 1917 йил давлат тўнтариши тарзида изоҳланяпти. Бироқ Ойбек ўша давр ижодкори сифатида мафкура талабини ҳисобга олмасдан иложи йўқ эди. Шунга биноан адиб «инқилобий» мавзуга тегишли янги манбаларга асосланган йирик асар устида бош қотириб ўтирмади. У «Қутлуғ қон»нинг давоми сифатида «Улуғ йўл» романини режалаштирди. Бу пайтларда адибнинг соғлиғи анча заифлашган бўлиб, романнинг тугаши ҳийла чўзилди. Бироқ ишни чала қолишини ёқти-

равермайдиган ижодкор романни охирига етказди ва эълон қилди.

«Улуғ йўл»нинг марказида Йўлчининг сингlisi Унсин образининг тасвирини кўрамиз. Акасидан ажралиб етим қолган Унсиннинг бошига тушган машаққатли кунлар ўша давр талаби асосида унинг ўша давлат тўнтариши ҳаракатига кўшган ҳиссалари анчагина батафсил тасвирланади.

Романнинг асл фазилати Унсин образи билангина боғлиқ эмас. «Улуғ йўл»да Ойбек «Қутлуғ қон»да акс этган анъаналарга содиқ қолган ҳолда оддий халқ вакилларининг ҳаёт тарзини, ўша даврга хос бўлган азим шаҳар оилаларидаги маиший ҳаёт, ҳатто бозорчилар ҳаётига хос реал манзаралар, хунармандлар ҳаётига тегишли манзараларни теран ва нафис акс эттирди. Бу хилдаги фазилатларни фақат халқ ҳаётини етук биладиган Ойбекдек моҳир ижодкорлардангина кутиш мумкин эди.

Ўзбек адабиётининг йирик вакилларида бири бўлмиш Ойбек Иккинчи жаҳон урушининг жанг майдонларида бўлгани ҳам маълум. Бу воқеаларга тегишли унинг эсдаликлари алоҳида китоб шаклида эълон қилинган. Адиб бу билан чекланиб қолмади. Ўтган асрнинг 60-йилларида уруш воқеаларини акс эттиришга бағишланган «Қуёш қораймас» романи устида ишлади. Уни ҳам тугатиб, чоп эттирди. У жанг майдонларида қисқа муддат бўлганлигига қарамасдан «Қуёш қораймас»да ўша оғир жангларнинг реал манзарасини яратиб берди.

Булардан ташқари Ойбекнинг Навоийнинг болалиги ҳақидаги асари, «Болалик» деб аталадиган ўзининг ёшлик йилларига бағишланган қисса китобхонларга маълум. Ойбек қатор шеърӣ тўпламларни ҳам чоп эттирган. Ўтган асрнинг 80-йилларида Навоий номидаги Адабиёт ва тил институти Ойбек асарларининг 20 жилдлик академик нашрини тайёрлади ва чоп эттирди. Адибнинг кўпгина асарлари чет тилларига таржима қилиниб, нашр этилган. Хулоса қилиб айтганда, Ойбек, А. Қаҳҳор, Ф. Фуломлар билан бир сафда туриб XX аср ўзбек адабиётининг тараққиётига бе-назир ҳисса қўшган улуғ сиймодир. У бадиий ижод билан баробар илмий-тадқиқот ишлари билан ҳам банд бўлган. Бу жиҳатини ҳисобга олганда Ойбек том маънодаги академик ижодкор эди.

Юқорида Ойбекнинг тахаллусига тегишли бир ривоятни эслаган эдик. Матни шу ривоятнинг шарҳи билан яқунлаш маъқул куринади. Гап шундаки, Ойбек XX асрнинг бошларида, яъни 1905 йил бамисоли янги ой сингари дунёга келди. Вақтлар ўтиб, у ўсди, улғайди. Умрининг маълум бир даврида у йирик адиб сифатида шаклланиб ўзбек элига ёруғ нур таратди. Бироқ худди шу йиллари Ойбек тоталитар мафкура тазйиқига дуч келди. Табиатда биз ойнанинг тутилиш ҳодисаларини кўрганмиз. Айрим онларда ойнанинг бир қисми, баъзан тугаллигича қоронғилашади. Илмий маънода ва халқда буни ой тутилиши деб аталади. Ўз адабий тахаллусини «ой» сўзига боғлаб танлаган адибнинг тўлин ойдек даврига эришган пайтлардаги қисматини ўша ой тутилишига ўхшатиш мумкин.

Юқорида айтганимиздек, ойнанинг тутилиши табиий ҳодиса. Ўзбек адабиёти оламига тўлин ойдек нур сочиб турган Ойбекнинг мафкуравий тазйиққа дуч келиб қолиши тоталитар мафкура ҳукмронлик қилиб турган пайтларда учраб турадиган ижтимоий ва сиёсий ҳодисалар билан боғлиқдир. Демак, яхши ният билан танланган тахаллус гўё табиатда рўй берадиган ой тутилишларини эслатаётгандек кўринади бугун бизга.

«ҚУТЛУФ ҚОН»НИ ҚАЙТА ЎҚИГАНДА...

Ойбек ўз ижодини шеърятдан бошлаган. Унинг шеърлари айрим шоирларникидек қуруқ риторика ёки чуқур маънодан холи оҳ-воҳлардан иборат эмас. Унинг шеърлари фалсафий жиҳатдан чуқурлиги, ҳаётни теран идрок этишидан дарак бериб туради. Айрим ҳолларда оддийгина вазиятдан катта маъно чиқара олади у шеърларида. Бу шеърларнинг аксарияти XX асрнинг 30-йилларида ёзилган. 30-йилларнинг охирларига қараб Ойбек сюжетли асарлар, биринчи галда дostonлар яратишга бағишлайди қаламини. «Ўч», «Бахтигул ва Соғиндиқ», «Темирчи Жўра», «Қизлар» дostonлари фикримизнинг далилидир. Ойбек моҳир ҳайкалтарoшлар сингари характерлар образини чизиш маҳоратини намoён этди мазкур асарларида. «Бахтигул ва Соғиндиқ» дostonидаги Отабой образининг тасвирига бир назар ташлайлик. Воқеалар тасвиридан олдин унинг портрети берила-

ди. Портрет шу даражада моҳирона чизилганки, рассом уни ўқиб туриб, шу хилдаги типик бойнинг бадиий суратини бемалол янгитдан яратавериши мумкин. Қаранг: бойнинг портретида Ойбек қандайдир дисгармонияни алоҳида таъкидлайди. Отабой «барзанги қомат, йўғон, калладор», «тўнкадай оғир», ҳатто этигининг нағали ҳам ўзига ўхшаган — отнинг тақасидай вазмин. Худди шу белгилари билан у гўнканинг ўзгинаси. Ташқи қиёфасига мос баъзи хусусиятлари ҳам бор. У иштаҳада машҳур: «Семиз кўзидан қолдирмас қулоқ. Қорни қимизга мешдай серкўлам. Кекиради у ошаб «бешбармоқ».

Лекин унинг баъзи хусусиятлари борки, уларга қараб, шу шахсни «тўнка» дея олмайсиз. У мудроқ, лекин айёр, у кўпол, бироқ ишига пишиқ. Унга мактабдан насиб бўлмаган «алиф», лекин «минг кўйни санар бир кўз югуртирса, ҳисоб жўнида лол қолар мирзо».

Шу хилдаги портрет дисгармонияси Отабой образини ҳам умумлаштиради, ҳам яхши эсда қоладиган даражада индивидуаллаштиради.

Шу хилда аниқ ва лўнда портрет белгиларини чизиш, бу орқали характер хусусиятларига ишора бериш фақат Ойбек сингари санъаткорнинг кўлидан келиши мумкин эди, холос.

Ойбек дostonларида бошқа хилдаги портретлар тасвирини ҳам кўраимиз. Унинг «Темирчи Жўра» дostonида ғалати дисгармоник образлар яратишдан кўра соф реалистик образлар яратиш услуби устунроқ турди. «Темирчи Жўра»даги Жўра образида у меҳнатни поэтиклаштирди. Бу образ тасвирида оддий темирчи меҳнатида қандайдир кўтаринкиликни — романтикани кўрди, қаҳрамоннинг ўз меҳнатидан оладиган шавқ ва завқини улуғлади, шоирнинг ўзи ҳам ундан завқланди.

*Ишлар эди терга ботиб,
Темирчимиз — Жўра кофир.
Болғасини гурсиллатиб
Урса баргдай бўлар темир...*

Шоир меҳнатда чиниққан, ўз хунарини яхши кўрган, «хунаридан барака топган» шахснинг одамийликка хос олижаноб хусусиятларини бадиий ифодалайди. Темирчида ўзига хос ғурур бор. «Қора кунлар, қайғу-ҳасрат буколмайди унинг

қаддин». У ўзи сингари камбағал, бироқ катта оиланинг ташвишини елкасига ортган бир киши, лекин камбағаллик унинг ғурурини бука олмайди. Шоир сўзи билан айтганда, унинг «қалбида мунг қурмаган ин...»

Достонлар Ойбек учун бамисоли катта синов бўлди. Улар устида ишлай туриб, воқеалар тизмасида образ яратиш сирларини эгаллаб олгандек бўлди. Энди ўзини кенг кўламли сюжетлар, маънодор образлар яратишга қодир эканлигини ҳис қилди. Шу маънода достонлар яратиш Ойбек учун синов мактаби бўлди, дейиш мумкин эди.

30-йилларнинг охирларида Ойбек ўз қаламини янги жанр — роман томон бурди ва ўзининг машҳур «Қутлуғ қон» романини яратди. Айтиш керакки, «Қутлуғ қон» романининг пайдо бўлиши бамисоли очиқ самода момақалдироқ сингари юз берди. Чунки қабоҳатли 30-йиллар ўзбек романчилигининг бошига оғир мусибатлар келтирди. Абдулла Қодирий, Чўлпон романлари тоталитар мафкура зарбасига учраб, қатағон қилинди. Бу асарларнинг муаллифлари эса қатл қилинди. Шу қаторда Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романи ҳам қатағон зарбасига дуч келди. Шундай қилиб, бирин-кетин яратилиб, ёруғ дунёни кўраётган етук романлар сафдан чиқарилди. Роман яратиш ва эълон қилиш хатарли иш бўлиб қолди. Шу маънода бу даврларда янги романнинг ўртага чиқиб қолиши кутилмаган бир ҳодиса эди. Бошқача айтганда, роман оламида жимжитлик ҳукм суради. Ойбек «Қутлуғ қон» романи билан мана шу жимжитликни бузди. Асарнинг кутилмаганда юзага келиши айрим адабиётчиларни ажаблантирди шекилли, «Қутлуғ қон» пайдо бўлган пайтлари унга нисбатан танқидий фикрлар ҳам айтилди. И. Виленский деган бир «адабиётчи» роман ҳақида фикр билдира туриб, адибни ижтимоий ҳодисалардан кўра маиший ҳодисаларни кўпроқ акс эттирган, айрим шахсларнинг тасвирини тўлақонли образ даражасига етказмаган, деган хулосага келди.

Кейинчалик айрим адабиётчилар Ойбекнинг Йўлчи образини яратишда рус инқилобчиларининг таъсири кўрсатилмаганликда айблашди. Бу айблар Ойбекка жиддий айбнома тусида кўринди. Шу боисдан, илмий адабиётларда айтилганидек, Йўлчининг Сибирга сургун қилиниши ва у ерда инқилобчи Петров билан учрашиб, ундан таъсирла-

нишлари романга кейин қўшиб қўйилган, деган фикрлар бор. Бу фикрларга ишониш мумкин, чунки Ойбек шу ишни ўрнига қўймаса, тоталитар мафкура тўқмоғи унинг боши узра айланиши турган гап эди. Бу эпизод бир оз ясама кўринса ҳам, санъаткор адиб нуқтаи назаридан воқеалар оқимига тўла ёпишиб кетмайдиган бўлса ҳам, адиб шу йўлни тутишга мажбур бўлди.

Шу ўринда фикрни бўлиб, баъзи мулоҳазаларимни ҳам қўшиб ўтсам. Ойбек ҳақидаги илк китобларимнинг нашр қилинганига 50 йилдан кўпроқ вақт ўтиб кетяпти. Замон ўзгарди, тузумлар алмашди, мафкуравий тамойиллар янгиланди. Шу муносабат билан Ойбек асарлари таҳлиliga ҳам бирмунча ўзгача ёндашиш зарур кўринади. Шу аснода таҳлилда бош қаҳрамон Йўлчи образининг яратилиш тамойилларини батафсил тадқиқ қилишга тўғри келади. Бугун маълум бўляптики, фақат Йўлчи характерининг инқилобчи сифатида шаклланиш тарихи романнинг бадиий ва ғоявий хислатларини тўла очиб бериш учун етарли эмас. Эндиликда, хусусан, мустақиллик мафкураси асосида масалага янгича ёндошиш, романнинг бадиий ва ғоявий йўналишини тўлароқ очиб бериш афзалдир.

Бугунги кун нуқтаи назаридан қараганда, Ойбек XX асрнинг бошларидаги ижтимоий ҳаётни илгари биз ўйлаганимизга нисбатан кенгроқ ва чуқурроқ очиб бериш учун ҳаракат қилган.

Назаримизда, романда асосий масала ўша даврдаги ижтимоий ҳаётдаги умумтараққиёт йўлларини тўлароқ акс эттиришга қаратилган. Маълумки, роман тасвирлаган даврда Ўрта Осиёда, хусусан, Ўзбекистоннинг марказий шаҳарларида капиталистик муносабат шакллана бошлаган эди. Бу кўпроқ Мирзакаримбой ва унинг ўғиллари образида кўзга ташланади. Мирзакаримбой ўша даврда Тошкент ша-роитида ўзбек ҳаётига капиталистик муносабатларнинг кириб келаётганини кўрсатадиган типик образдир. У одамлараро барча муносабатларни капитал — пул нуқтаи назаридан баҳолайди. Ҳар бир хатти-ҳаракат, бошқалар билан бўладиган муносабатлар унга қанча даромад келтиради... Унинг ҳаётидаги бош тамойил шундан иборат эди. Кичкина бир эпизодни эслайлик. Йўлчи тоғаси Мирзакаримбойнинг уйига кириб келганида, ҳол-аҳвол сўрашади ва Йўлчи

бир парча ерини сотиб, тогани, яъни Мирзакаримбойни қора тортиб шаҳарга келганини баён этади. Мирзакаримбой унга жавобан: «Эр йигит ер сотмас, ер сотган эр йигит бўлмас», дейди.

Худди шу ўринда Мирзакаримбой ўзининг ҳаёт принципларини баён этади. Унинг учун «Пул – ҳамма нарса-нинг отаси. Пул – белга қувват, бошга тож. Пулдор одам – қанотли одам, бу қанот билан мағрибдан машриққача учасан, ҳар ерда ошна-оғайни, дўст-ёр топасан...» У ерни ҳам пул билан ўлчайди. «Ер туғади...», «Пул-чи? Пул ҳам туғади? Жуда кўп туғади, тез туғади, айниқса, бу замонда пул сертухум бўлиб кетган...», «Ер ҳам туғади, ҳам пулга кишан солади».

Мана, ўша даврда туғилиб, вояга етаётган капиталистнинг фалсафаси. Шу хилдаги образга характеристика бериш ўша даврнинг сир-асрорини чуқур англаган Ойбек сингари моҳир санъаткорнинггина қўлидан келиши мумкин, холос.

Ойбек Мирзакаримбой образини чизар экан, фақат шу хилдаги битта-иккита лавҳа билан чекланмайди. Мирзакаримбой қанотини кенг ёйган, пул топиш, бойлик орттиришнинг бор имкониятларидан тўла фойдаланишни ўзига амал қилиб белгилаган шахслардан бири. У бир вақтнинг ўзида савдо билан банд, ишлаб чиқаришни ҳам қўлидан бермайди, ҳатто савдо ва саноат ишлаб чиқаришдан ташқари, у каттагина ер эгаси ҳам ҳисобланади. У ерда туғилаётган капиталистик муносабатлар натижасида ердан, сувдан ажралган Йўлчига ўхшаган бемулк камбағалларни йиғиб, қўлидаги ерига боғлаб қўйган. Кам ҳақ бериб, кўп ишлатиб, пахта эктириб, ундан пул ундиришни ўзига касб қилиб олган.

Бу жиҳатлари билан Мирзакаримбой, юқорида айтганимиздек, XX аср бошларида туғилиб тараққий этаётган пулдорларнинг типик образидир.

Мирзакаримбой оиласи ва унинг оилани бошқаришида ҳам капиталистик муносабатга хос бўлган хислатлар кўзга ташланади. Ойбек бундай белгиларни ҳам четлаб ўтган эмас, хўжалигида уйнинг майда-чуйда хизматларини қилиш билан бутун бир оила – Ёрматлар оиласи банд.

Бойнинг ўғиллари эса, пулдорларнинг барчаларида уч-

раганидек, ўннга-сўлга пул сочиш билан банд. Ўша даврда шаҳарда пайдо бўлаётган ресторанлар, исловатхоналар — уларники. Қиморбозлик ҳам уларга ёт эмас. Ўғиллари шу зайлда вақт ўтказди. Яккаю ягона қизи Нури эса зеб-зийнатга ишқибоз, енгил ҳаётга интиладиганлар туридан.

Шундай қилиб, романнинг воқеий оқимида иккита йўналиш кўзга ташланади. Улардан бири — пулдорлар, бойлик орттирувчилар, маишатбозлар... Иккинчиси эса камбағаллар табақаси. Улар асосан қора меҳнат билан банд. Уларда на пул бор, на бойлик. Маишатдан эса улар мутлақо узоқда. Хуллас, бой билан камбағал орасидаги масофа узундан-узоқ, бошқача қилиб айтганда, улар ораси бутун бир Хитой девори.

Ойбек истеъдодига қойил қолиш керак бўлган бир нуқта бор. У ўзининг илк асарларидаёқ персонажлар портретини ниҳоятда аниқ, ҳар бир шахснинг ижтимоий мавқеини муносиб равишда рассомларча чизиб кўрсата олади. Юқорида биз дostonларнинг қаҳрамонларидан бири Отабой образининг тасвири ҳақида гапирган эдик. У чорвадор бой, ебичиш, кўп ҳаракат қилмасдан, тинч оромда яшашга ўрганган. Унинг портрет белгилари ҳам шунга монанд. «Қутлуғ қон»да адиб Мирзакаримбойнинг портретини беради. Унинг «гавдаси кичик, қўллари ингичка бўлса ҳам, зуваласи пишиқ кўринади. У гўштдор ҳам эмас, ориқ ҳам эмас, кичик, айёр, юзи хўрознинг тожисидай қип-қизил. Оппоқ соқоли ва мийиғлари тоза ва таралган...»

Мана унинг портрети. Шу чизгиларга қараб, Мирзакаримбойнинг ким эканлиги, нима билан шуғулланиши ҳақида маълум бир тасаввурга эга бўлиш қийин эмас. Йўлчи эшикдан кириб келганида бой «дарахтлар соясида, супада, дастрўмолчаси билан елпиниб ўтирарди. Унинг устида қордай оппоқ кўйлак...» Бу манзара ҳам Мирзакаримбойнинг ким эканлигидан дарак бериб турибди.

Ёшлигидан ҳалол меҳнат билан чиниққан, базўр у нонини бу нонига етказиб ҳаёт кечиришга ўрганган оддийгина қишлоқ йигити шу муҳитга келиб тушади.

Мирзакаримбойнинг ким эканлигига адиб қай даражада ишора қилмасин, у зарур пайтларда жуда хушмуомала, сўзларини чертиб-чертиб гапирадиган, ҳар бир сўзидан бол томиб тургандек таассурот туғдириб турадиган шахс. Йўлчи

эшикни очиб, ҳовлига қадам қўйган заҳоти: «Кел, чирогим, нима хизмат», деб юмшоқ муомала қилади Мирзакаримбой. Бу юмшоқлик унинг ижтимоий ҳолатига зид, бироқ шу хилдаги муомала унга иш беради. Бой масаланинг бу томонларини яхши тушунадиганлардан.

Асарнинг асосий тугуни бир томондан сўзда, муомалада юмшоқ бўлса ҳам бойлик орттиришга нисбатан қатъий характерга эга бўлган Мирзакаримбой муҳити, иккинчи жиҳатдан, қора меҳнат билан банд бўлиб, бойнинг пулига пул қўшиб берадиган меҳнаткашлар орасидаги зиддиятдан иборат. Йўлчи гарчи бойга жиян бўлса-да, иккинчи тоифа, яъни бойнинг ҳамёнини тўлдириш учун хизмат қиладиган муҳитга келиб қўшилади. Хуллас, табақаланиш рисоладагидек.

Мирзакаримбой пул йиғади, бойлик орттиради, бироқ бу бойликни у ишга солишга одатланган. Ё савдо қилиб пул ундиради, ё бирор-бир ишлаб чиқаришга сарф қилиб маблағини айлантиради. Бугунги пулдорларимиз эса кўпроқ уй қуриш билан банд. Уларни бир-икки қаватли эмас, балки уч-тўрт қаватли иморатлар қизиқтиради. Одатда уларнинг аксарият қисми ишлатилмайди, яъни иқтисодчи тили билан айтганда, «ўлик капитал». Бунинг ўрнига, халқ истеъмоли учун зарур бирор нарса ишлаб чиқаришга сарф қилиш унинг хаёлига келавермайди. Мирзакаримбой типидagi бойлар эса, бу хилдаги ўлик капитални сақлашдан ўзини тияди. Шу маънода бойиб, халққа хизмат қилиш йўлларини билиш керакка ўхшайди. Масалан, оилада икки-уч кишидан иборат бўлган пулдор учун тўрт қаватли иморатнинг зарурлигига менинг ақлим етавермайди. Бунинг ўрнига бирор кичик корхона қуриб, уни ишга солиб, айтайлик, михми, гугуртми ёки озиқ-овқат турларини ишлаб чиқарса, халққа, жамиятга кўпроқ фойдаси тегмасмиди?!

Бир оз асосий масаладан чеккага чиқдим, шекилли, хуллас, «Қутлуғ қон»да бош тугун мана шу икки ижтимоий табақа орасидаги зиддият асосида қурилган. Бу зиддиятнинг тасвирида Ойбек ҳаёт ҳақиқатига суянади. Мирзакаримбой муҳити Йўлчи ва унга ўхшаганларни менсимайдилар, албатта. Романда шундай тасвирлар борки, улар бу зиддиятнинг қай даражада чуқур ва ҳайратли эканидан дарак бера-

ди. Йўлчи бойнинг жияни бўлишига қарамасдан этакдаги молхонадан кам фарқ қиладиган хонада от устига ташланадиган наматни тагига тўшаб, шу ерда истиқомат қилади. У ўзига ўхшаган бир қатор заҳматкашлар билан пахта даласида ишлайди. Уларнинг емиши эса кўпроқ нон билан сув. Бой уларни меҳнатига яраша емиш билан таъминлаш ҳақида ўйлаб ҳам кўрмайди. Бойнинг ўғиллари Ҳакимбойвачча ва Салимбойваччалар кўпроқ маишат билан банд. Ресторанлар, исловатхоналар уларнинг макони. Йўлчи ва унинг дўстларига нисбатан меҳнаткаш Ёрматнинг аҳволи бошқачароқ. У хотини, қизи билан бойнинг хизматида. Ёрматнинг характери ҳам шунга монанд. У шу ерда яшаб, бой хўжалигига хизмати сингганидан ўзини шу хўжалик аъзоси ҳисоблайди. Мирзакаримбой уйини у «бизнинг уй» деб атайди. Унинг боғини эса «бизнинг боғ», дала ерларини «бизнинг ерлар» деб атайди. Яъни бойда нимаики бўлса, ўзини шунга шерик деб билади.

Йўлчи ва унинг дўстлари қатор камситишлар, етар-етмасликлар оқибатида бойдан норози. Шу хилдаги норозилик ҳисси кейинчалик Ёрматда ҳам уйғонади. Бу уйғониш етмиш ёшга кириб қолган бойнинг Гулнорга уйланиш тараддудига тушганидан кейингина рўй беради. Бу ҳодиса фақат Ёрматни эмас, ўзларини меросхўр ҳисоблаган Ҳакимбойвачча, Салимбойвачча ва бой қизи Нурини ҳам газабга келтиради. Натижада зиддият ўткирлашганидан ўткирлашади, Йўлчи ва дўстларининг норозилик кайфияти оша боради. Бойнинг Гулнорга уйланиш тараддуди Ёрматни ҳам Йўлчилар сафига қўшади.

Тасаввур қилиш мумкин, Тошкентда Мирзакаримбой типигаги бойлар битта-иккитагина эмас. Демак, улардан норози Йўлчилар типигаги меҳнаткашлар ҳам бешта-ўнта эмас. Улар кўпчилик. Охир-оқибатда октябрь тўнтариши арафасида бу хилдаги кўпчилик бирлашадиган бўлади. «Қутлуг қон»да мана шу бирлашган катта кучнинг намоёиши тасвирланади. Шу намоёишнинг кульминацион нуқтасини Ойбек қуйидагича тасвирлайди.

«Халқда ҳаракат, ҳаяжон кучайди. Йўлчи суқула-суқула олдинга интилди.

Полицимистр зинада тўхтади; унинг башараси ёвуз ва кутурган эди. Баланд бўйли, пахмоқ сочли, дов казак

аскарлар халқни уриб, ниқтаб орқага суришга тиришди. Халқ тўлқини, аксинча, олға босди. Колесников жаҳлидан оғзини қийшайтириб сўзлашга уринди. У оқ подшонинг «Олий фармони»га бўйсуниб кераклигини, акс ҳолда, «сартларга» қарши ўқ ва замбаракни сира аямаслигини, оналарнинг ва гўдакларнинг кўз ёшларидан Чирчиқлар яшашга тайёрлигини бақириб сўзлади. Аммо, бунга жавобан халқнинг овози гуриллади: «Ур золимни! Торт бу ёққа, янчамиз уни!» Уни ҳам ўз ичига судраб, оёқ остига олиш учун эркак ва аёллар шиддат билан қўллари чўзишди. Полицимистр саросималик билан тўппончасини чиқарди. Унинг одамлари ҳам шиддатли равишда ўқ ёмғирини ёғдира кетди. Ўлган, ярадор бўлганларга қармай, қўзғолончилар катта сурон билан илгари отилиб, «тош бўрон»ни кучайтирди. Ичкарига босиб киришга ҳужум қилди. Бир хотин нақ зинага чиққан пайтда, ўқ уни ерга учирди. Йўлчи ҳайқириб, ҳансираб казак аскарларига сапчиди. Серсоқол, дов аскар билан олишиб, икки мушт билан уни гаранглатди-да, чапдастлик билан қиличини суғуриб олди. Бир онда у ўз кучининг ўлчовсиз даражада ўсганини сизди. Душман қўлидан ўлжа олинган қилични — қуёшда оқ олов сингари ёнган қуролни ҳавога баланд кўтарди. Ичкарига қочаётган полицимистрнинг бошини мажақлаш учун шаҳдам югурди. Фақат дераза орқасидан узилган ўқ билан, у томири тортишган, ёки гаранглаган одам каби, бир лаҳза қотиб қолди, сўнг қиличини маҳкам ушлаб, букчайиб, оҳистагина ерга йиқилди. Бир нафасдан сўнг, кўзларини секин очди. Тиниқ зангори само, азамат қуёш унинг кўзларига кирди... Аммо ўлим билан курашаркан, сўнгги зарба учун бутун ғазабини, кучини, иродасини тўплади-да, бир қўлини ерга тираб, бошини ердан узди: қаддини ростлар экан, кўз олди қоронгилашди, яна секингина ерга йиқилди...

Кўкракдан оққан қонга беланиб ётса ҳам, у фикран, руҳан жангда — курашда эди: исёнчи, қаҳрамон халқнинг ўз одамгарчилигини, ўз ҳақиқатини тасдиқ эттириш учун золимларга кўкрак керган, мушт кўтарган мингларча ўз оға-иниларининг, оталари, оналарининг гулдурос овози унинг қулоқларида ғувуллайди.

Кимдир уни қучоқлаб, пешонасидан силаб қичқирди:

– Йўлчибой! Оғанг ўлсин! Вой қадрдоним, жигарим.

Йўлчи кўзини базўр очиб, Қоратойни кўрди. Унинг ёш қайнаган кўзларига чуқур дўстлик севгиси билан боқиб, «Йиғламанг» деган каби имо қилди...

Йигитни авайлаб кўтариб, ушланиб қолмаслик учун, жўрттага халқ ичига шўнғишди.

Юқорида қайд қилинган зиддиятлар ва шу зиддиятлар натижасида халқнинг бирлашиб, ўз кучи ва қудратини намойиш қилиши тарихан бор бўлган ҳақиқат. Шу ҳақиқатни Ойбек бутун асар давомида далиллай олган ва моҳирона тасвирини берган. Бироқ бу ерда бугун айтиш керак бўлган бошқа бир ҳақиқат бор.

«Кутлуғ қон» яратилган пайт шундай давр эдики, барча зиддиятларни инқилобий бурилишга олиб бориб боғлаш зарур ҳисобланарди. Шу боисдан Ойбек ҳам ўша тоталитар мафкура асосида Йўлчини ва унинг дўстларини инқилобчига айлантириб, воқеани шу тарзда ривожлантириши «зарур» эди. Ойбек шу йўл билан борди. Аслида эса, бу хилдаги конфликтлар кўпроқ мустақиллик учун, озодлик учун, чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатига қарши йўналиш тарзида бориши табиийроқ бўлар эди. Ўйлайманки, Ойбекнинг илк режаси ҳам шунга монанд бўлган. Бироқ, тоталитар мафкура талаби конфликт ривожига «инқилобий маъно» бериб, воқеаларнинг якунини «Октябрь инқилоби» билан боғлашга етаклади. Аслида эса, Ойбек тасвирламоқчи бўлган конфликт ривожини ўз моҳияти билан Дукчи эшон, Жиззах қўзғолони сингари воқеаларга яқин бўлиши керак эди.

«Кутлуғ қон»ни қайта ўқиб, хаёлим мени бошқа бир масала тўғрисида ўйлаб кўриш лозим эканлигига ундади. Роман — умумбадий тўқимаси билан — қуруқ жойда яратилган эмас. Асарда Ойбек ўзига устоз ҳисоблаган Абдулла Қодирий, Чўлпон асарларидаги айрим йўналишларнинг таъсирини ҳис қилиш ҳам қийин эмас.

Мирзакаримбойнинг ҳали минг гулидан бир гули очилмаган, устига устак унинг жияни бўлмиш барваста йигит — Йўлчига кўнгиш қўйган ёш қизнинг ҳаётига тажовуз қилиши, ва ниҳоят, бу йўлда Гулнорнинг нобуд бўлиб кетишида «Ўткан кунлар»даги Кумуш қисматининг таъсири йўқмикин?! Ёхуд Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романидаги айбсиз Зебининг сибир қилинишига суднинг ҳукми

эълон қилинганидан кейин, қизнинг отаси Раззоқ сўфи характеридаги кескин бурилиш — Зебининг шу аҳволга тушишига сабабчи бўлган шахслардан газабланиш, хусусан, ўзининг эрк-ихтиёрини Эшонга бағишлаб, уни ўзига пир ҳисоблаб юрган Раззоқ сўфи пирдан тамоман юз ўгиргани, ҳатто унга қарши газаб отига миниб олгани ҳақидаги манзараларнинг Ёрмат образи тасвирида қандайдир ўрни йўқмикин?!

Бу ўринда яна бошқа бир фикр ҳам туғилади. «Қутлуғ қон» ёзилиб, нашр қилинган даврда Абдулла Қодирий, Чўлпон, уларнинг дурдона асарлари бўлмиш «Ўткан кунлар», «Кеча ва кундуз»лар қатагон қилинган. Ёруғ дунёга чиқиш бу асарлар учун мутлақо мумкин эмас эди. Уларда тасвирланган айрим манзараларни ёки айрим образларда рўй берган кескин бурилишларни тасвирлаб, тилга олиш мумкин бўлиб қолган бир пайт ўша устозларнинг санъатига, жасоратига таъзим бажо келтириш эмасмикин?!

БУЮК НАВОЙЙ УЛУҒ ОЙБЕК ТАСВИРИДА

Ойбекнинг «Навоий» романи тарихий романнинг барча талабларига тўла жавоб берадиган асар сифатида майдонга келди. Роман Иккинчи жаҳон урушининг айни авжига чиққан (1944) йили битилган. Бу давргача собиқ иттифоқ адабиёти жараёнида «Навоий» типдаги ҳар жихатдан тарихий роман талабига жавоб берадиган асарлар битиш тажрибаси мавжуд эди. Биз бу ўринда ўтган асрнинг 20—30-йилларида яратилган Алексей Толстойнинг «Улуғ Пётр I» номли асарининг яратилиш тажрибасини назарда тутаямиз. Асарнинг марказида ўз фаолияти билан Россиянинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётида катта бурилиш ясаган Пётр I шахси туради. Бутун воқеалар шу шахс фаолияти атрофида жамулжам қилиб тасвирланган.

«Навоий» романининг яратилишида Алексей Толстойнинг бу тажрибаси адиб Ойбек учун аҳамиятсиз эмас эди. Худди «Улуғ Пётр I»дагидек «Навоий» романида ҳам барча воқеалар Алишер Навоий фаолияти билан боғлиқ равишда тасвирланади. Маълумки, бу икки роман ҳам ўз даврида намуна асарлар сифатида давлат мукофоти билан тақдирланган. Шу турдаги асарлар яратиш ўтган асрнинг 50-йил-

ларида Мухтор Авезовга насиб этди. У ўша йиллари 4 жилддан иборат «Абай йўли» романини битказиб давлат мукофоти олишга сазовор бўлди. Ўзбек адабиётида XX асрнинг иккинчи яримларида бу анъанани Одил Ёқубов «Улугбек хазиnasi», «Кўҳна дунё», Пиримқул Қодиров «Юлдузли тунлар» ва «Авлодлар довони» номли романлари билан давом эттирди. Шундай қилиб, шўролар даврида ҳар жиҳатдан тарихий роман талабларига жавоб берадиган асарлар яратишга асос бўладиган мактаб яратилди.

Бу икки романини алоҳида ажратиб кўрсатаётганимизнинг сабаби шундаки, шўролар даврида «тарихий роман» деган атама кенг қўламли маъно касб этди. Асар марказида бирор машҳур тарихий шахс турмаган, бироқ тарихнинг баъзи нуқталарини қамраб олишга бағишланган асарлар ҳам тарихий роман деб аталаверди. Шу йўсинда Шолоховнинг «Тинч оқар Дон» номли асари ҳам тарихий роман деб аталди. Шунга монанд ўзбек адабиётида ҳам «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари, улардан кейин яратилган Ҳамид Фулом, Мирмуҳсинларнинг баъзи бир романлари ҳам тарихий роман атамасига мансуб, деб топилди.

Бу ўринда бизнинг фикримиз шундайки, жанр жиҳатдан биз тарихий романларни икки типга ажратамиз. Бири — асар марказида машҳур шахслар турган барча воқеа ва ҳодисалар, шу шахс атрофида сюжетга киритилган жанрнинг мукамал шаклидан иборат ҳақиқий тарихий асарлар, иккинчиси — асар марказига машҳур тарихий шахслар олинмаган, бироқ тарихнинг айрим нуқталарини сюжетда акс эттирадиган мавзу жиҳатдангина тарихий асар деб аталадиган роман ва қиссалар.

«Навоий» романининг яратилиш тарихи ҳақида икки оғиз сўз қўшиб ўтиш фойдадан холи эмас.

Тасаввур қилинг, 1941 йил Иккинчи жаҳон урушининг энг авжига чиққан пайти, Ленинград фашистлар қуршовида. Кети узилмайдиган бомбардимон, узоққа отадиган замбараклар ўқи кўчаларда портлаб, бирин-кетин иморатлар қулаб турган пайти. Шундай бир шароитда Ленинград шарқшуносларининг анжумани йиғилади. Анжуман Навоий таваллудининг 500 йиллик юбилейига бағишланади. Қатор маърузалар тингланади, муҳокамалар бўлади. Хуллас, урушнинг оғир кунларига қарамасдан, шоирнинг юбилей танта-

наси илк қадам ташлайди. Шоирнинг ўз ватани – Ўзбекистонда эса бу ҳақда бирор тадбир ўтказилиши ҳақида гапсўз ўртага тушгани йўқ. Тушган тақдирда ҳам шу хилдаги тадбирни ўтказиш керак ёки йўқми қабилида баҳс ва мунозаралар рўй берган.

Қамалда қолган шаҳарда рўй берган тантанадан кимлардир хабар топган, кимлардир умуман беҳабар қолиб кетган бўлиши ҳам мумкин. Республика эса шиддатли урушнинг орқасини мустаҳкамлаш, Россия марказидан кўчириб келтирилган завод ва фабрикаларни қайта тиклаб, душман қўлига ўтиб кетган ерлардан қочиб-кураниб келган аҳолини таъмин қилиш, марказдан кўчирилган юқори малакали олиму санъаткор аҳлини жойлаб, уларни озиқ-овқат билан таъминлаш билан банд. Шундай шароитда юбилей тантаналарини ўтказиш мушкул иш эди, албатта. Шу боисдан Ленинград шарқшуносларининг Навоийга бағишланган анжумани яккаю ягона тантана йиғилиши бўлиб қолди. Бу ҳол ўзбек маданиятида рўй берган тарихнинг бир кемтиги эди. Шундай шароитда Ойбек Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишга киришди ва ниҳоят 1944 йилда «Навоий» номли романини битиб, эълон қилди. Роман китобхонларда зўр қизиқиш уйғотди. Тез орада у рус тилига таржима қилиниб, русийзабон китобхонлар қўлига тегди. Шу йўсинда роман ҳам ўзбек, ҳам рус тилида кенг тарқалди.

Асар ҳақида кўпгина ижобий фикрлар айтилди ва эълон қилинди. 1946 йилда роман Давлат мукофотига ҳам сазовор бўлди. «Навоий» фақат собиқ иттифоқ китобхонлари мулки бўлиб қолмасдан, тез орада хорижий тилларга ҳам таржима қилиниб, нашр этилди. Шу йўсинда тарих кемтиги бир оз тўлдирилган ва текислангандек бўлди республика шароитида ҳам.

Шундай қараганда, ҳамма ишлар жойида кўринарди. Энг асосийси, ўзбек романчилиқ мактаби муҳим бир тарихий роман ҳисобига бойиган эди. Бироқ 1952 йили мусаффо осмонда момоқалдироқ гулдирагандек кутилмаган воқеа рўй берди. Бутун дунёга тарқалиб «Навоий» романи қаттиқ танқид остида қолди.

Бу даврдаги мафкура вазияти ҳам бир оз изоҳ талаб қилади. Гап шундаки, 40-йилларда ВКПБ томонидан қабул

қилинган илм-маърифат ва маданий ҳаёт ҳақидаги қатор қарорларда мафкуравий тазйиқ янги, юқори босқичга кўтарилган эди. Бу даврга келиб, қатор ўзбек шоир ва ёзувчилари ҳибсга олинган ва сибир қилинганди. Шундай бир пайтда, 1952 йилнинг ёз ойларида «10-сон» билан аталган республика марказқўми пленуми чақирилди. Пленум тўла равишда мафкура масалаларига бағишланган эди. Ўша пленумда марказқўмнинг биринчи котиби А. Ниёзовнинг маърузасида Ойбек номи алоҳида ажратилган ҳолда қаттиқ танқид қилинди. «Навоий» романи тилга олиниб, бу романда ёзувчи ўтмишни идеаллаштиряпти, демак у ўтмишни қўмсаляпти, деган даъво ўртага ташланди. Шундан кейин бу каби танқидни ривожлантирадиган қатор мақолалар оммавий матбуот воситаларида эълон қилиниб, Ойбек шўролар тузумининг душмани сифатида таърифланадиган бўлди.

Ўз-ўзидан савол туғилади. Бу тазйиқларнинг тагида нима бор?

Маълумки, Алишер Навоий шеъриятида ҳар икки сўздан бири ҳақиқат ва адолатни улуғлайди. Унинг дostonларида эса образларнинг аксарияти адолат рамзидир. Ойбек шоир образини яратар экан, унинг ижодига хос шу хислатларини улуғлайди. Шундай экан, XX аср 50-йилларининг бошларида шахсга сиғиниш оқибатларининг авжига чиққан бир даврида ҳақиқат, адолат, умуман, инсоннинг ҳақ-ҳуқуқлари хусусидаги поэтик қарашлар у даврнинг мафкурачиларига ёқавермасди. Бугина эмас, Ойбек талқинида Алишер Навоий илм-фан ва маърифат тараққиёти куйчисидир. У қатор мадраса ва масжитлар қурдирган, уларнинг фаолиятини, ҳатто моддий таъминотини ўз бўйнига олган. Бу ишларни амалга оширишда давлат маблағидан ташқари, ўзининг шахсий даромадини ҳам ишга солган. Хуллас, Ойбек талқинида Алишер Навоий улуғ маърифатпарвар, шунингдек, эл ободончиликларини ҳам ўз зиммасига олиб, работлар, йўл иншоотларини тартибга солиб, каналлар қаздириб, янги ерлар, экинзору боғларни сув билан таъминлаш ишларига ғамхўрлик қилган. Ойбек талқинидаги Навоийга хос бу хислатлар ҳам шахсга сиғиниш даврининг мафкурачиларига ёқиб тушавермасди, назаримизда. Чунки бу хил-

даги маърифатпарварлик ва ободончилик ишлари уларнинг назарида фақат шўролар даврига хос хислатдир.

Ойбек тасвиридаги бу хислатларнинг жамул-жами тоталитар мафкура тарафдорларига Навоий образи ҳаддан зиёд идеаллаштирилган, соцреализм талабларига зид равишда улуғланган бўлиб кўринган. Натижада, юқорида эслатилган пленумда биринчи котиб А. Ниёзов нутқида тоталитар мафкурачиларининг умумфикри қуйидаги шаклда ифодоланди: «Ёзувчи Ойбек ҳам ўз ижодида ва мақолаларида жиддий идеологик бузилишларга йўл қўйди. Унинг «Навоий» романида феодал ўтмиш идеаллаштирилиб кўрсатилди»¹.

Биринчи котибнинг мазкур хулосаси бошқа мафкурачиларга Ойбекка нисбатан қатъий равишда қатор айбномалар айтишга йўл очиб берди. Ўша даврда ҳали гўр, эндигина аспирантура курсларини ўтаётган Б. Файзиев номидан «Навоий» романига нисбатан Ниёзов фикрларини ривожлантирадиган янгича айблар қўйилди: Ойбек «...Навоий образини идеаллаштириб акс эттиргандир... Биз Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро орасида юз берган жиддий ҳаёт конфликтини кўрмаймиз... Ойбек Навоийнинг халқпарварлик, ватанпарварлик фазилатларини ошириб юборган...» Алишер Навоийнинг «йирик феодал эканлиги тўла кўрсатиб берилмаган»². («Ажабо!» дегингиз келади бу сўзларни ўқиб — М. Қ.)

Б. Файзиев-ку ҳали ёш, юқорида айтганимиздек гўр, атиги аспирант. Ойбек билан ҳамнафас, ҳатто тенгдош адабиётшунослардан бири Ниёзов нутқини тарғиб қилиб, қуйидагиларни ёзган эди: «Романнинг яна бир муҳим камчилиги тарихий процесснинг социал синфий қарама-қаршилигини кенг образлар галереяси орқали етарли гавдалантириб бермаслигидадир»³. Адибга сафдош мунаққид фикрининг давомида қарийб ёш мунаққид билан баробарлашиб қолади. «Натижада, — ёзади у, — асар қарама-қарши синфлар курашини эмас, балки давлат, маданият доираларидаги илғор ва реакцион интилишлар курашини кўпроқ бўрттирган»⁴.

¹ «Шарқ юлдузи» журн., 1952 й., 3-сон, 25-бет.

² «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 16-май, 1953 йил.

³ «Шарқ юлдузи» журн., 1955 й., 5-сон, 106-бет.

⁴ Ўша ерда.

Мунаққидлар тасавуридаги синфий курашнинг ўзи ўша кезлари бормиди?! «Давлат, маданият доираларидаги илғор ва реакцион кураши» нега роман учун материал бўлмаслиги керак?!

Афсуски, ўша тоталитар мафкура талаби асосида айтилган, битилган бу хилдаги айбномалар ўзбек адабиётига берилган йирик истеъдод эгаси Ойбекнинг соғлиғига катта путур етказди. Унинг қаламини қайирди, истеъдодига хос йирик ижодий режаларини синдирди.

Эндиликда, мустақилликка эришганимиздан кейин Ойбек ижоди ва Алишер Навоий ҳаётига тегишли ўйлаб кўриш керак бўлган бошқа нуқта бор.

«Навоий» романи яратилгандан бери 60 йилдан кўпроқ вақт ўтди. Бу давр ичида Алишер Навоий ҳақида кўпгина илмий тадқиқот ишлари олиб борилди. Бизга номаълум бўлган айрим ҳужжатлар чет эллардан олиниб, илмий доирага киритилди. Бундан бир неча йил олдин Алишер Навоийнинг илк бор 20 жилдлик академик нашри яратилди ва чоп этилди. Шундай экан, Навоий ҳаётига тегишли маълумотлар ҳажм жиҳатдан кўп, мазмун жиҳатдан бой эди.

Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаронинг ёшлик даврларига тегишли маълумот бор. Унга кўра, ёш Алишер Ҳусайн Бойқаро билан тенгдош сифатида бирга ўсган, бир хилда тарбия олган ва бирга ўқиган. Ўша пайтларда иккаласи ҳам ўз келажаклари ҳақида қатор орзулар билан банд бўлганлар. Ҳусайн Бойқаро А. Македонский сингари катта саркарда бўлиб етишишни орзу қилган. Алишер эса Аристотель сингари унга маслаҳатчи бўлиш нияти билан ўсган. Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро ёшлигидаги бу дўстона муносабатдан маълум даражада жамоатчилик хабардор. Яъни бу кенгроқ тарқалган ҳақиқат.

Бу икки шахснинг дўстлигига тегишли айрим ҳодисалар борки, улар кенг жамоатчилик орасида кўп тарқалавермаган. Кейинги йиллардаги илмий-тадқиқот ишлар, шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида яратилган ёзувчиларнинг қатор асарларида Навоий ва Бойқаро орасидаги дўстона муносабатнинг фақат болалик чоғларидагина эмас, балки умр бўйи мустаҳкам бўлганлиги ҳақидаги талқинларга дуч келамиз. Бу ерда биз Барот Бойқобиловнинг «Янги Хамса»си ва Омон Мухторнинг шоир ҳақидаги романини назарда

тутяпмиз. Эндиликда ошкор буляптики, Навоий билан Бойқаро орасида юқори даражадаги ижодий ҳамкорлик бўлган. Улар бир-бирларининг янги асарлари яратилишидан хабардор бўлганлар. Бугина эмас, бир-бирларининг асарларини таҳлил қилиб, бадиий жиҳатдан баркамолликка эришишда ҳисса қўшганлар. Эндиликда улар орасидаги муносабатларда шундай воқеалар юзага чиқяптики, улардан ҳайратланамиз.

Алишер Навоий «Хамса»ни битказиб, Ҳусайн Бойқарога тақдим қилади. Маълумки, шоирнинг «Хамса»ни яратаётганидан Ҳусайн Бойқаро хабардор эди. Демак, у шу хилдаги оқибатни кутган. «Хамса»нинг битказилиб, қўлига текканидан ниҳоятда хурсанд бўлади. Навоийга илтифот кўрсатиш мақсадида, у ўзи миниб юрган отга шоирни ўтқаздида, жиловидан етаклаб бутун саройни айлантиради. Яна шу нарса маълумки, шоир султонни доим улуғлаб келган. Ҳатто унинг шоҳ, инсон сифатидаги хислатларини шарафлайдиган қасида ҳам ёзган.

Улар ораларидаги муносабатни белгилайдиган бошқа бир воқеа ҳам эътиборга сазовордир. Алишер Навоий вафоти Ҳусайн Бойқаро учун улкан йўқотиш бўлди. Катта ҳукмдор бўлишига қарамасдан, Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийнинг жанозасини бошқаради ва уч-тўрт кун унинг эшиги олдида ўтириб, ўзининг дўстлик, инсонийлик бурчини адо этади.

Ўйлаб қоласиз. Ойбек бу воқеалардан хабардор бўлганмикин? Жавоб излаб хулосага келасиз. Ойбек роман ёзиш учун Алишер Навоий ҳаётини, жумладан, Ҳусайн Бойқаро билан шоир ораларидаги муносабатни тўла ўрганганлиги шубҳасиз. Шундай экан, мазкур воқеалардан адиб беҳабар бўлиши мумкин эмас. Бироқ, бу воқеалар романга киритилмаган. Бунинг сабаби ҳам аниқ. Ойбек замон руҳини — тоталитар мафкура талабларини ҳис қиладиган ва тўла тушунадиган санъаткорлардан эди. Борди-ю юқорида тилга олинган воқеалар романга киритилган бўлса, ўз қисматининг яна ҳам оғирроқ бўлишини ҳис қилган. Шу боисдан мазкур воқеаларни четлаб ўтишга мажбур эди.

Энди тасаввур қилиб кўринг. Романнинг кўп ўринларида шоир билан султон орасида зиддият борлигига ишора қилиб ва уни хийла бўрттириб тасвирлашга уринган Ойбек

агар юқоридаги воқеаларни романга киритган бўлса, икки шахс орасидаги зиддият тўла курсатилмаган, деган хулосага келган мафкурачилар Ойбекка нисбатан танқид гурзисини яна ҳам баландроқ кўтариб, адиб бошига туширишлари турган гап эди. Ҳатто Ойбек жасоратини ишга солиб, асар тўқимасига бу хилдаги воқеаларни киритган бўлса, Абдулла Қодирий ва Чўлпонларнинг бошига тушган оғир кулфатлар унинг бошига тушиши аниқ эди.

«Навоий» романини яратишдаги Ойбек тажрибаси шуни кўрсатадики, тоталитар мафкуранинг тазйиқлари фақат замонавий мавзуда яратилган асарларнинг ҳаёт ҳақиқатини тўла кўрсатишдан чеклангангина эмас, балки тарихий мавзуларда ёзилган асарларда ҳам тўла ҳақиқатни ёритишга изн бермаган. Шу боисдан эндиликда адиб ва шоирларимиз томонидан қайта ўрганилиб, янги-янги тарихий асарлар битилаётгани сир эмас. Бироқ асарлар қай даражада янгиланмасин, Навоий образини яратишдаги Ойбек қўйган илк қадам ҳеч вақт қимматини йўқотмайди. Уни қўлга олган ҳар бир китобхон адибнинг кашфиётларидан воқиф бўлади. Тарихий ҳақиқатни очиб бериш санъатига тасаннолар айтади. Шу тарзда асар XX асрда яратилган ўзбек адабиётининг дурдоналаридан бири бўлиб қолади.

Алишер Навоий ижодининг илмдони Мақсуд Шайхзода ўша кезлари биринчилардан бўлиб «Навоий» романи хусусида фикр билдирган эди: «Ойбек Навоий романида замондошлари учун улуғ Алишер Навоийнинг аниқ, йирик ва жонли образини яратиб беришни мақсад қилиб қўйди. Адиб бу ишнинг уддасидан чиқди»¹. Зеро, шоир берган бу баҳо бугун ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ.

НЕГА МЕН ОЙБЕКНИ ТАНЛАДИМ

Ўзбек адабиётининг тараққиётида Ойбекнинг ўрни бутун Республика жамоатчилигига маълум. Бу масала ортиқча изоҳни талаб қилмайди. Мен бу ерда бошқа бир масала юзасидан фикр юритмоқчиман. Бу масала менинг адабиётшунос сифатидаги XX асрнинг бу улуғ адибига бўлган муносабатим тарихига тегишлидир.

Мен 40-йилларда САГУ деб аталган бугунги Ўзбекистон

¹ «Правда Востока» газетаси, 1946 й., 30 июнь.

Миллий университети филология факультети талабаси эдим. Маълумки, илм йўлини танлаган ҳар бир ёш талаба ўзини кўп йўналишларга чоғлаб юради. Талаба пайтларимда мен кўпроқ фалсафа билан қизиққанман. Ҳатто талаба дўстларим: «Сендан файласуф чиқса чиқади-ю, аммо адабиётшунос чиқмайди» деб юришарди. Фалсафа фанига мен шу даражада қизиқар эдимки, бунга тегишли энг мураккаб китобларни ҳам мағзини чақиб ташлаш мен учун ҳеч гап эмас эди. Бу жиҳатдан талаба сафдошларим мендан фойдаланган пайтлари ҳам кўп бўлган. Фалсафага тегишли ҳар қандай йиғилиш – конференциями, муҳокамами, унда қатнашишни канда қилмас эдим.

Фалсафа тарихидан профессор Воҳид Зоҳидовнинг 80 соатлик маърузаларини фақат ўзбек тилида эмас, рус талабалари билан рус тилида ҳам эшитиб, чиройли конспект қилиб олганларим ҳам ҳанузгача эсимда. Фалсафа илмига қизиқишим мени рус революцион демократлари билан яқинлаштириб қўйди. Ҳатто шундай бўлдики, 1948 йиллар эди, чамамда, учинчи курс талабаси бўлишимга қарамасдан В. Белинскийнинг ҳаёти ва ижодига тегишли катта бир конференцияда «Белинский Пушкин ҳақида» деган маъруза билан иштирок этдим. Бу маъруза мутахассислар томонидан яхши баҳоланди ўша пайтлари. Ўша талабалик чоғларимда бир неча бор университетда, Ёзувчилар уюшмасида ёзувчи Ойбек билан ҳам дуч келганман. Ўзининг чуқур билим доираси, одамийлик қиёфаси билан Ойбек ўша пайтларда менда катта таассурот уйғотди. Адиб елкалари кенг, бўйи бир оз баланд, нигоҳи ўткир, доим ўйчан, хаёли нималар биландир банд юрадиган одам эди. У ўткир нотик эмас эди. Бироқ ўз фикрини эшитувчига айрим ҳолларда ниқтаб-ниқтаб бўлса ҳам тўла етказа оларди.

1949 йилнинг ёз ойлари эди, чамамда. «Олтин водийдан шабадалар» романи ёзилиб, эълон қилинган пайтлари эди. Ёзувчилар уюшмасида Ойбек билан катта учрашув бўлди. Уюшманинг катта айвонида одам сигмаганидан бир қисм ёшлар дераза олдида туриб суҳбатини эшитганмиз. Ўшанда Ойбек «Олтин водийдан шабадалар» романини икки-уч ойда ёзиб битиргани, роман учун материал тўплаш мақсадида бир неча марта Фарғона водийсига бориб келгани ва у ерда ўша даврнинг зарбдор пахтакори Турсуной

Каримова билан ҳамсуҳбат бўлиб, унинг ҳаётини ўргангани ва романда уни асосий қаҳрамон сифатида танлагани хусусида батафсил гапирди.

Худди шу учрашув мени фалсафадан бир оз узоқлаштириб, адабиётга яқинлаштириб қўйган бўлса, ажаб эмас. 1950 йилларда университетни битказган пайтларимда ўзимни бир оз бетобланган сездим. Жанг майдонларида шимолнинг нам ҳавосида ўпкамни шамоллатиб қўйганим қайта қўзиди шекилли, мен давлат комиссияси томонидан аспирантурага таклиф этилган бўлсам-да, ўқишни давом эттира олмадим. Ойбекнинг ижоди хусусида бошлаган илмий ишим пайсалда қолди. Тақдир мени марказқўм деган республиканинг бош маҳкамаси томон бурди. Мен у ерда масъул ходим сифатида иш бошладим. Бироқ Ойбек хусусидаги олдин диплом иши сифатида, кейин йирикроқ илмий иш сифатида танлаган тадқиқотим ҳамон ўй ва орзуларимнинг бир чеккасида юрарди.

Илмий иш билан шуғулланишга бошлаган ёш мутахассис ҳаёли биргина йўналиш билан банд бўлиб қолавермас экан. Эллигинчи йилларнинг ўрталарида мен илгаридан орзу қилиб юрган бир мақсадимга эришдим. Москвада ижтимоий фанлар академиясига аспирант сифатида қабул қилиндим. Қизиги шунда бўлдики, илм йўналишини танлашда университетда талабалик йилларимда менда қизиқиш туғдирган фалсафа янгитдан куртак ёза бошлади. Менинг кўз олдимда яна бир гал В. Белинский пайдо бўлди. Эстетика кафедрасининг мутахассислари таклифига кўра мен В. Белинский ижодини илмимнинг бош йўналиши қилиб танлашга рози бўлдим. Изланишга киришдим. Аввало В. Белинскийнинг рус шоир ва ёзувчилари ҳақидаги асарларини чуқур ўрганишга киришдим. Ўрганишим ҳам шу йўсинда бўлдики, улуғ мунаққиднинг ҳар бир асарини қарийб ёд олардим-да, у таҳлил қилган асарни ёки асарларни қайта-қайта ўқиб мунаққид хулосалари билан солиштирардим. Мен учун энг муҳими мунаққид шоир ва адиб асарларининг қайси нуқталарини мўлжалга олгани ва нимани муҳим ёки номуҳим ҳисоблагани эди. Гап мунаққиднинг услуби ҳақида кетяпти. Мунаққид тажрибасини ўрганишимнинг натижаси шу бўлдики, унинг бирор асар ҳақидаги ёзган мақоласини ўқиб, таҳлил қилинган матннинг маъно

ва мазмунини асарни ўзини ўқиганимдагига нисбатан 2—3 баробар аниқроқ ва чуқурроқ англайдиган бўлдим. Бу ҳол менга асар таҳлилида мунаққид вазифаси нимада эканлигини аниқ кўрсатиб берди. Хусусан, мунаққиднинг Лермонтовнинг «Замонамиз қаҳрамони» номли асари хусусидаги мақоласи катта таассурот уйғотди. «Замонамиз қаҳрамони»ни бир неча бор ўқиганман, бироқ Белинскийнинг мақоласини ўқиганимдан кейин тушундимки, Лермонтов асарининг асл сирларини ҳали тўла англаб ололмаган эканман. В. Белинский «Замонамиз қаҳрамони» асарининг моҳиятини худди моҳир мусаввир расми сингари аниқ, лўнда ва ёрқин очиб берганига ишончим комил бўлди. Ўшанда мен В. Белинскийга ҳавас билан қарадим. «Қани мен ҳам бадиий асарларни шу даражада бор жилолари билан очиб беролсам», деган фикр мени банд қилди.

Қарийб бир йил давомида менинг академиядан олган сабоғим шундан иборат бўлди. Аммо мен илмий ишимнинг мавзусини тўғри танладимми ё йўқми деган шубҳа ва ўйларим ҳам йўқ эмасди. Бу ўйларнинг ривожини шунга етиб бордики, ўзимга ўзим савол қўядиган бўлдим. Бордию В. Белинский ҳақида эътиборга тушадиган илмий иш қилиб, уни ҳимояга ҳам қўйиб, номзодлик дипломимни оладиган бўлсам, ўзимнинг, яъни ўзбек адабиёти хусусида, тўғрироғи, унинг фойдасига нима иш қилган бўламан? Яна кўз олдимда, илмий ўйларимда бутун бир салобати билан, асарларидаги жозибалари билан Ойбек гавдалана бошлади. Оқибат мавзу хусусидаги қароримни ўзгартиришга мажбур бўлдим. Бу масала кафедра мажлисининг йиғилишига қўйилганда ҳам бирор эътироз уйғотмади. Ўша пайтларда ўзбек адабиётида энг сермаҳсул, ҳам назмда, ҳам насрда етук асарлар ёзиб танилган ёзувчи Ойбек эканлигини домлаларим ҳам эътироф қилишди. Яна шуни билардимки, Ойбек асарларини В. Белинский услуби даражасида таҳлил қилиб берган бирор мунаққиднинг ишини билмас эдим. Демак, мен ўрганган мунаққид даражасида Ойбек ҳақида фикр юритиши ўзбек адабиётшунослигида жуда заруратдек кўринди менга. Бундан ташқари, урушдан кейинги йилларда Ойбек ижодининг таҳлили билан бирмунча қизиққанам бу мавзу томон мени ўзига тортарди.

Бироқ масаланинг ўзига хос нозик томони ҳам бор эди.

Бу пайтларда, яъни 50-йилларнинг бошларида Ойбек тоталитар мафкурачилари томонидан қаттиқ танқид остига олинди. Ҳар хил минбарлардан туриб, ҳар хил матбуот саҳифаларида «Ойбек ўтмишни идеаллаштирувчи ёзувчи», «Шўролар даврига нисбатан у ўтмишни қўмсайди» қабилдаги қаттиқ сиёсий айблар юкланган эди унга. Ўша даврга нисбатан бу катта айбнома эди. Фақат айбнома эмас, адибни ёзувчи сифатида йўққа чиқариб, уни мафкура қурбони қилиб юбориши ҳам ҳеч гап эмас эди.

Ойбек ижоди хусусида мавзу танлай туриб бу ҳол билан ҳисоблашмасликка ҳаққим йўқ эди менинг. Бироқ ҳанузгача ўзимга маълум бўлган ишонч танлаган мавзуим мени қўллаб-қувватлар, замоннинг эътирозига қарамасдан «Албатта шу мавзу остида иш олиб бораман» деган ақида олға қараб тортарди. Вазият ҳам менинг ниятимни қўллаб-қувватларди. Ойбек қаттиқ бетоб бўлиб қолганиданми ёки тоталитар мафкурачиларининг сал бўлса ҳам инсофга келаётганиданми, Ойбек ҳақидаги танқидий қарашлар аста-секин ўз кучини йўқота бошлади.

Мен мавзу устидаги ишимни дадил бошладим. Бироқ менинг ишимга халақит берадиган бошқа бир вазият юзага чиқиб қолди. Гап шундаки, мен адиб асарлари таҳлилини бошладим. Лекин ишим ҳадеганда юришавермади. Сабабини ҳам изладим. Сабаб ҳам дарров топилмади. Кечаю кундуз излансам ҳам, материалларни ўқисам, ўргансам ҳам, бироқ бошқалардан фарқ қиладиган бирор услубий йўлнинг борлигини англай олмасам ишим юришмаслигини ҳис қилдим. Изланишлар натижасида тушуниб етдимки, матнлар сирини, битиклар услубини ҳали етарли даражада англай олмас эканман. Мен учун ҳамма шоир, ҳамма адиблар ёзувчи. Бири иккинчисидан нимаси билан фарқ қилади? Масаланинг шу томони мен учун қоронғу экан. Ҳар бирининг матн услуби қандай? Ўзимга йўл изладим. Йўл ҳам топилгандек бўлди. Матнни ўрганишга киришдим. Ўз олдимга шундай вазифа қўйдим: тасодифан қўлга тушиб қолган бир варақ китоб матнини кимнинг қаламига мансуб: Толстойнингми, М. Шолоховнингми, Тургеневнингми, Гоголнингми — аниқлай олишим керак. Бунинг учун мен изланишнинг бошқа бир йўлига тушдим. Асар ўқиб асар ёзадиган бўлдим, асосан қисса ва ҳикояларнинг бирортасини бир

неча бор ўқийман-да, кейин уни ёпиб қўйиб, ўша асардаги бор воқеаларни худди адиб сингари қайта ёзиб чиқаман. Шунинг тугатиб асл нусха билан солиштириб чиқаман. Баъзан мендан вақтини аямайдиган курсдошларимга ҳам ўқитиб кўраман, улардан фикрлар оламан. Айрим ҳолларда домларимга кўрсатаман.

Тез орада англадимки, меҳнатим зое кетмабди. Шоир ва ёзувчиларнинг услубига қараб аниқлайдиган даражага етгандек ҳисоблардим ўзимни.

Мавзу таҳлилига ўтирдим. Бунгача рус тилида ёзишни унча-мунча машқ қилган бўлсам-да, вульгар социология руҳидаги матнларни ёзавериш осон кўринди-ю, бироқ мен ўзимга бош вазифа қилиб олган матн таҳлили ва ундан келиб чиқадиган маънони муайян бир шаклга солиб илмий иш яратиш беҳад мушкул кўринди. Ишим шу даражага бордики, бирор жумла устида соатлаб ўтирган пайтларим ҳам бўлган. Бир кунда ўзимнинг кўнглимга ўрнайдиган ярим бетлик нарсани ёзиш мен учун катта бахт эди. Мана шу қийинчиликлар натижасида бўлса керак, диссертациянинг «Қутлуғ қон» романига тегишли 70–80 бетлик матнини ёзиш учун 6 ой сарф қилганман. Иш машинкада ёзилди. Кўп тизатишлар билан қайта машинкадан чиқарилди, маълум даражада ўзимда қаноат ҳисси пайдо бўлди. Раҳбаримга кўрсатдим. Унинг муносабатини мен яхши англай олмадим. Фақат бир сўз айтди: «Годиться», — деди-да, ишнинг биринчи саҳифасига қўл қўйиб берди. Таътилга кетаверишингиз мумкин, деган гапни қўшиб қўйди.

Таътил кунлари ҳам бирин-кетин ўтаверди. Бироқ қилган ишим хусусида қутилмаган ўзгариш бўлаётганини ҳис қилдим. Анча вақт сарфлаб, раҳбарим томонидан «маъқул» деган баҳони олган иш юзасидан қаноатсизлана бошладим. Таътил кунлари тамом бўлди. Москвага қайтиб бордим ва ишимга нисбатан кўнглимда рўй бераётган қаноатсизланиш туйғусини раҳбаримга билдирдим. У икки сўз билан менга жавоб берди: «Я так и знал», яъни шундай бўлишини билардим, деган сўзлар билан чекланди. Ора очиқ эди. Мен ишимни кўтариб хонамга келдим. Машинкага янги қоғозни жойладим-да, «Формирование характера» деган мавзунини катта ҳарфлар билан ёздим. Шундай қилиб, битди ҳисобланган боб янгитдан ёзиладиган бўлди. Бобни қайта

ишлаш учун қанча вақт кетганини ҳозир эслай олмайман. Битказдиму руҳиятимда анча тетиклик ҳис қилдим. Назаримда бобни талабга жавоб берадиган даражада битказган ҳисобладим. Катта бир довонни ошган йўловчи сингари ҳордиқ чиқаришни ҳам жойига кўйишни унутмадим. Москвада ҳали кўролмаган жойларимни бориб томоша қилдим. Ўша пайтлари Горький номидаги Жаҳон адабиёти институтида аспирантура муддатини ўтаётган дўстим Озод Шарофиддинов билан суҳбатлар қурдим. (Яқинда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида Озод билан бирга тушган расмимиз эълон қилинди. Қандай вазиятда расмга тушганимиз эсимда йўқ, бироқ иккимиз ҳам қишки кийимда, паға-паға қор ёғиб турибди. Аммо иккимизнинг юзимизда ҳам ажабтовур табассум.) Бир ойлар ўтар-ўтмас иккинчи марта битилган боб — «Формирование характера» кафедра муҳокамасида муҳокама қилинди. Йиғилишда айтилган фикр-мулоҳазаларнинг барчаси эсимда қолмаган, албатта. Бироқ икки нарса эсимда. Улардан бири, мана, бир ярим йил деганда мен домлаларимдан биринчи гал илиқ сўзлар эшитдим. Иккинчиси шу бўлдики, кафедра аъзоси профессор И. Чёрноутсан менинг ишимни қўлида варақлай туриб бир сўз айтди. Мен у гапни эшитиб осмону фалакка чиққандек бўлдим.

— Бу ишни, — деди у, — асарни таҳлил қилиш намунаси сифатида қабул қилиш мумкин.

Табиий, мажлисдан кейин бирга ўқийдиган дўстларим ва домлаларим мени табриклай кетишди.

Кўп ўтмай бу боб Тошкентда рус тилида чиқадиган «Звезда Востока» журналида эълон қилинди. Журнал тарқалгач, академик Иззат Султоновнинг «Правда Востока» газетасида мақоласи эълон қилинди. Мақолада И. Султонов қарийб Чёрноутсаннинг фикрларини такрор қилган эди.

Бу тафсилотларни келтиришимнинг сабаби шундаки, гарчи жамоатчилик мени адабиётшунос сифатида таниган, мен ҳатто адабиёт фанидан университетда дарс бераётган бўлсам ҳам, ўзимнинг ким эканлигимни ва мenden кейин ким чиқишини тасаввур қила олмас эдим. Илмда маълум бир соҳага кириш учун хўп уринаётган, бироқ илмнинг эшигини очолмаётган бир кимса ҳолатида сезар эдим ўзимни. Тез орада «Звезда Востока» журнали Москвага ҳам етиб

келди. Мен ўз хонамда ишнинг иккинчи бобини ёзиб ўтирган пайтим эди. Бир маҳал телефон қўнғироғи бўлиб қолди. Гўшакни кўтардим. Гўшакда дўстим П. Қодировнинг овозини танидим. У икки сўз билан гапни бошлади. «Звездангиз звезда!» деди. Мен унинг фикри ва кайфиятини дарров англадим. Унинг бу фикрлари И. Чёрноутсаннинг фикрларига ҳамоҳанг эди. Бу маъқуллашларнинг ҳаммаси менда ўзимга нисбатан ишонч ҳиссини уйғотди. Энди танлаган йўлим тўғри эканини англай бошладим. Диссертациянинг қолган қисмларини ёзишга дадил киришдим. Бу ёғи унча қийин бўлмади. Тезликда «Навоий» романи таҳлилига тегишли бобни тугатдим. Назаримда атрофдагилар ҳамон биринчи боб муҳокамаси таассуротларида юришган бўлса керак. «Навоий» романи ҳақидаги 60–70 бетлик матн ўша пайтларда чоп этишга тайёрланаётган «Идеи и образа» номли катта тўпلامга қабул қилинди. Чоп этилди.

Ишлар ҳаммаси жойида, рисоладагидек давом қилаётганга ўхшарди.

1954 йилда менинг ҳаётимда муҳим бир янгилик рўй берди. Ёшим ўттизлардан ўтиб кетган бўлса ҳам 4 йиллик уруш, кейин ўқиш ва ташкилий ишлар билан банд бўлиб, оила қуриш имконим сурилиб кетди. Бу давр ичида оила қуришга лойиқ номзодлар кўп учраган бўлса-да, бу ишни амалга ошириш имконияти бўлмади ва ниҳоят 1954 йилда ортиқча зеб-зийнатсиз юра оладиган, илмнинг қадрига етадиган қизга дуч келиб қолдим. У билан оила қуришни ихтиёр қилиб қолдим. Бу рафиқам Раҳима Раҳмонова эди. Мана, 50 йилдан бери бирга ҳаёт кечиряпмиз. Оила қурган пайтларимизнинг бошларида Москвада эдик. Қизим Гулнора 1955 йили Москвада туғилган. Гулнорадан кейин ўғил кўрдик.

Довонлар кетидан довонлар ошаётгандек сезардим ўзимни. Бироқ Ойбекнинг учинчи романи — «Олтин водийдан шабадалар» таҳлилига келганда довон ошиш анча қийин бўлиб қолганини сездим.

Юқорида эслатганимдек, «Олтин водийдан шабадалар» романи ҳақида анчагина қийналиб бўлса-да, диплом ишини ёзиб, аъло баҳога сазовор бўлган эдим. У пайтлар мезонлар бошқача эди. Асар қанча сиёсатга яқин бўлса, тоталитар мафкуранинг талабларига кўпроқ жавоб берса,

шунча яхши баҳоланар эди. Табиий, университетни таомлаётган талаба сифатида олдига қўйилган бу вазифани асл ҳақиқат деб тушунар эдим. «Олтин водийдан шабадалар» ўзининг кўп жиҳатлари билан давр талабини ҳисобга олиб ёзилган асар эди. Шу боисдан бу асар ўз даврида, яъни 50-йилларда яратилган насрий асарларнинг энг етуги деб ҳисобланарди.

Вақтлар ўтди. Шахсга сиғиниш оқибатлари фош қилинди. Бадиий асар кадр-қийматини белгилайдиган ўлчовлар ҳам ўзгарди. Сиёсатдан кўра бадиият масалалари юқори босқичга чиқа бошлади. «Кутлуғ қон», «Навоий» романлари янги давр талабига жавоб берадиган асарлар ҳисобланса ҳам, «Олтин водийдан шабадалар» бадииятнинг муҳим талаблари ҳисобга олинмасдан кўпроқ сийқа услублар асосида ёзилган асар экани кўриниб қолди.

Эндиликда бу романни таҳлил қилиш учун, у ҳақда асл ҳақиқатни айтиш учун талабалик пайтларимдаги айрим қарашлардан чекиниш зарур бўлиб кўринарди. Бу эса осон иш эмасдек сезилди. Бошқача қилиб айтганда, олимнинг шаънига тўғри келмайдиган ҳодиса бўлиб туюлди менга. Бироқ начора. Аввалги қарашларимга нисбатан эндиги қарашларим ҳақиқатга яқиндек эди. Бу ўринда В. Белинскийнинг бошидан ўтган бир воқеа менинг иқроримни қувватлагандек бўлди. Воқеа шундай бўлган экан. Катта йиғилишлардан бирида машҳур бир генерал В. Белинскийга дуч келиб қолибди. Дуч келибди-ю мунаққидга қўл чўзиб кўришиш у ёқда турсин, унга салом ҳам бермабди. Табиий, бу ҳол В. Белинскийга таъсир қилибди. Бир оздан кейин генералнинг бу қилмишини кечира олмай олдига борибди.

— Нега менга бундай муомала қилдингиз? — деб генералга кўнғлидагини очик айта қолибди. Генерал:

— Мен бир фикрда турмайдиган, уни тез-тез ўзгартириб турадиган адабиётчиларни хуш кўрмайман, — дебди. В. Белинский генералга шундай жавоб қилган экан:

— Гапингиз тўғри. Бироқ сиз бир нарсани ҳисобга олмас экансиз. Мен ҳар гал фикримни ўзгартирганимда мис чақани тиллага алмаштираман.

Шу тарзда улуғ мунаққид бир фикрдан иккинчи фикрни ажрата олмайдиган генерални танг қолдирган экан. «Олтин водийдан шабадалар» романини қайта баҳолашга кири-

шар эканман, В. Белинскийнинг бошидан ўтган шу воқеа менга таъсирли далда берди.

Бироқ масаланинг бошқа томони ҳам бор эди. Ойбек ўша даврларда оғир касал эди. Давр касали эди бу касаллик. Шундай бир пайтда «Олтин водийдан шабадалар»ни анда-завозлик асосида ёзилган асар сифатида эълон қилиш бетоб Ойбек олдидаги одамийлик бурчига зид бир ҳолдек кўринди ўзимга.

Ҳатто шундай бўлдики, бу асар ҳақидаги айтмоқчи бўлган фирқларимни қисман бўлса-да, адибга билдириб ўзимнинг ҳақлигимни англатиш нияти ҳам туғилди. Шу ниятда ижодий сафар билан Тошкентга ҳам келдим. Ойбекнинг рафиқаси Зарифа опа билан учрашдим.

— Ойбекнинг ҳолати анча оғир. У билан учрашиб бу хилдаги мураккаб масалалар юзасидан фикр олишувнинг ҳеч ҳам иложи йўқ, — деган жавобни олдим Зарифа опадан.

Тошкентда кўп юрмасдан яна ўқиш жойимга бордим. Сезаётган бўлсангиз керак, мен икки ўт орасида эдим.

Ўнгга айлансам ҳам куйиб бораётгандек, чапга айлансам ҳам куйиб бораётгандек сезардим ўзимни. Кўп ўй ва мушоҳадаларни бошимдан ўтказдим. Катта устозим академик М. Храпченко билан маслаҳатлашдим. У менга қуйидагича фикр билдирди:

Ҳақиқий санъаткор ёзувчи учун мунаққиднинг ижобий хулосаси ҳам баробар. Ҳатто танқидий фикр билдириш ҳам унинг учун фойдалироқ.

Бу фикрлар В. Белинский бошига тушган воқеадан келиб чиқадиган хулосадан кейин далда берадиган иккинчи асос бўлди. «Олтин водийдан шабадалар» ҳақида алоҳида боб яратиб, бу асар ҳақидаги асл ҳақиқатни айтиш қарорига келдим. Шу тарзда иш ҳам битди.

Иш 1959 йилда «Принципы и приёмы изображения характеров в романах Айбека» номи билан рус тилида китоб шаклида нашр қилинди. Бу вақтга келиб Ойбекнинг соғлиғи бир оз тузалганлигидан хабар топдим. Китобни кўтариб унинг олдига бордим. Ойбек билан илгари кўп марта дуч келган бўлсам-да, эндиликда у билан биринчи марта юзма-юз учрашишим эди. Адиб билан илиқ сўрашдим. Ўзимнинг ким эканлигимни айтдим. У яхши

гапира олмас эди. Унинг кўп ҳаракатлар билан айтган биринчи сўзининг ичида «биламан», «яхши» деган сўзларни ажрата олдим.

Кейин у китобни қўлга олиб варақлади. Кўзи тушган қахрамонларнинг номларини бир оз бузиб бўлса-да такрорлади. Йўлчи, Гулнор, Мирзакаримбой, Нури, Навоий, Султонмурод, Ўктам, Комила. Баъзи бирларида жумлаларни ҳам кўздан кечиргандек бўлди. «Олтин водийдан шабадалар» романининг орасидаги бетларни кўрмай қўя қолсайди, деган истак ҳаёлимдан ўтди. У китобнинг охириги боби эди. Бироқ адиб китобнинг охиригача варақлади. Ҳатто асар қахрамонларининг бири Мирҳайдарни ҳам тилга олди. Китобни ёпди-да, ўзига ярашиб тушадиган жилмайиш билан бир сўзни менга қараб бир неча бор такрорлади. Мен тушунмадим. Чой қуйиб бериш учун олдимизга келган Зарифа опа: «Табриклайман, яхши китоб бўлибди, деяпти», — деб изоҳ берди.

Хайрият, шу заҳоти М. Храпченко сўзлари эсимга тушиб қолди.

Бир оз чой ичиб ўтиргандан кейин кетиш тараддудига тушдим. Адиб мен билан бирга кўчага чиқиб, қўлларини кўксига қўйиб хайрлашиб қолди. Шундагина мен икки ўт орасидан эсон-омон чиққанимни англадим.

Ўқиш муддати ҳам тамом бўлди. Мўлжалга олинган ишлар ҳам тугагандек эди. Шу муносабат билан ҳаётнинг янги босқичи бошланаётгандек эди.

Тўрт йил давомида Москва нонини еб, сувини ичиб тинимсиз изланишлар билан банд бўлиб яратилган «Принципы и приёмы изображения характеров в романах Айбека» номли китоб китобхонлар қўлига бориб етди. Мен ўзимни катта довондан ошган ҳисобладим. Китоб кўпчиликда яхши таассурот қолдирди. Ҳатто 1959 йилда Москвада ўтказилган ўзбек адабиёти ва санъатининг декадасига олиб бориладиган китоблар рўйхатига ҳам киритилди. У ерда етук адабиётшунослар муҳокамасига қўйилиб, ижобий баҳо олишга муяссар бўлди. Шундай қилиб, мен олдин мўлжалланган белинскийшунос олим эмас, балки ойбекшунос олим номини олишга муяссар бўлдим.

Эндиликда сарҳисоб қилиб кўрсам, Ойбек ҳақида бир неча ўнлаб мақолалар эълон қилибман. Улардан баъзилари

Москва газета ва журналларида, йирик тўпламларида чоп этилган. Бугун менинг китоб жавонимда Ойбек ҳақида қилинган 5 та китоб қатор турибди. Улардан бири – энг каттаси «Ойбек маҳорати» деб аталиб, ўзбек тилида нашр қилинган. Қолган тўрттаси рус тилида чоп этилган. «Айбек» деб аталган китоб Л. Бать билан ҳаммуаллифликда тайёрланган бўлиб, Москвада 60-йиллар бошида чоп этилган. Иккинчи марта 1965 йилда бир оз тўлдирилган ҳолда қайта чоп этилган.

Шундай қилиб, мен ўзимни Ойбек ижоди олдидаги, умуман адабиётшунослик олдидаги бурчимни адо этгандек бўлдим. Ойбекдек йирик санъаткорни бадиият сирларини фақат ўзбек китобхонигагина эмас, балки ўзбек адабиёти билан қизиққан турли миллатдаги ижодкорларга етказиш шарафига муяссар бўлдим.

Илмий йўналишимнинг Ойбек томон бурилишининг қатор сабаблари бор.

Улардан биринчиси, сўзсиз, миллий туйғудир. Узоқ йиллар ўқиб, мутолаа билан банд бўлиб, наҳотки ўзимизнинг адабиётнинг миллий равнақига бирор ҳисса қўшолмасам? Унинг ўрнига бошқа адабиёт намояндаларининг ижоди билан банд бўлсам?! Фақат илмий даража олиш учун узоқ-узоқларга сафар қилиб ўз элидан узоқланаётган бир кимсадек кўриндим ўзимга ўзим.

Иккинчиси, собиқ иттифоқ миқёсида ижод қилаётган шоир ва адиблар ичида бошқа халқ ижодкорлари билан беллаша оладиган, балки айрим ҳолларда бошқаларга ибрат бўла оладиган Ойбекдек йирик санъаткорларнинг борлиги эди. Юқорида айтганимдек, талабалик даврларимдаёқ мен Ойбек ижоди билан шуғулланганман. Эндиликда ижтимоий фанлар муҳитида туриб бу ижодкорнинг битикларини таҳлил қилиш ҳам фарз, ҳам қарздек менга.

Шу сабабларга кўра мен В. Белинскийнинг ижодий ақидаларига, асарларига асосланиб Ойбек асарларини таҳлил қилишни афзалроқ кўрдим. Ҳаёт шуни кўрсатдики, мен илмий йўналишимни ўзгартириб тўғри йўлга тушиб олибман. Қарийб 60 йиллик илмий ва ижодий фаолиятим бунинг далилидир. Эллик атрофидаги рисола ва китоблар, 500–600 атрофидаги ҳар хил йўналишдаги мақолалар бу даврда-

ги адабий жараёнда иштирок этиб қилган хизматларим, етиштирган ўнлаб илмий ва ижодий шогирдларим узоқ йиллик меҳнатларимнинг самараси эканлиги шубҳасиз.

Бу ишларнинг ҳаммасида ҳам улуғ Ойбек менга ҳамкор, ҳамфикр, беназир устоз эди.

Эришган ютуқларим қай даражада бўлмасин, нега мавзуни ўзгартирдингиз, В. Белинскийни қўйиб, Ойбекни танладингиз деган савол тугилиши табиий. Бу саволга менинг жавобим қуйидагича. Юқорида қайд этганимдек, бунинг бош сабаби, аввало миллий туйғудир. Белинскийлар ҳақида юзлаб диссертациялар битилган, ўнлаб йирик-йирик китоблар нашр қилинган. Катта халқнинг улуғ мунаққиди сифатида В. Белинский доим ижодкору тадқиқотчиларнинг диққат марказида. Собиқ иттифоқнинг узоқ бир бурчагидан бориб бу улуғ сиймонинг ижоди, илмий йўналишлари, услубий жиолари хусусида бирор янги гап айта олармиканман?! Мени жиддий равишда илмий йўналишимни бошқача изга — миллий изга солишга ундаган сабаблардан яна бири ана шу эди. В. Белинскийдан олган сабоқларим албатта менга қўл келди. Унинг асарлари мен учун доим ёруғ юлдуз эди. Эндиликда Ойбек ижодини тадқиқ қилиб, 50 йиллик адабий жараён ичида юриб, бу жараён ҳақида хилма-хил фикрлар билдириб, ўзбек адабиётшунослигининг юкини елкамга олиб нималарнидир қила олганимни ўзим англайман. Фақат ўзим эмас, илмий жамоатчилик, ҳатто аксарият ҳолларда оддий китобхонлар ҳам англаганини ҳис қиламан. Маълум даражада узоқ йиллар давомида яратган ишларим самарасиз эмаслигини англаб худо берган умр бекорга ўтиб кетмаганлигидан ўзимда қаноат туйғуларини ҳис қиламан.

МУНДАРИЖА

Иштиёқ	3
Шахсияти — ибрат, ижоди — сабоқ	9
«Қутлуг қон»ни қайта ўқиганда	18
Буюк Навоий улуг Ойбек тасвирида	28
Нега мен Ойбекни танладим	35

Илмий-оммабон нашр

МАТЁҚУБ ҚЎШЖОНОВ

КЎНГИЛДА ҚОЛИБ КЕТГАН ГАПЛАР

Мақолалар

Тошкент «Маънавият» 2006

Муҳаррир *У. Қучқоров*
Мусаввир *Г. Шоабдураҳимова*
Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусахҳиҳ *Ш. Илҳомбекова*
Компьютерда тайёрловчи *Ҳ. Зокирова*

Теришга 05. 10. 2005 й. да берилди. Босишга 03. 02. 2006 й. да рухсат этилди. Бичими 84x108/32, Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 2,52. Шартли кр.-отг. 2,96. Нашр т. 2,3. 2000 нусха. Буюртма № 90. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 10—06.

«АКАДЕМ-ХИЗМАТ» босмахонасида чоп этилди. Тошкент, Ўзбекистон проспекти, 45-уй. 2006.